

ביקורת חסידים – ביקורת חסידי ר' אברהם בן הרמב"ם על חבריהם

מרדכי עקיבא פרידמן

ר' אברהם בן הרמב"ם (= הראב"ם, 1186-1237), ראש כל החסידים,¹ הנהיג תנועה חסידית, מיסטית, ברוח הצופים (תנועת ה'תצוף') שבאסלאם. 'דרך החסידות'² שלו עוררה התלהבות גדולה והתנגדות חריפה. בגניזה שרדה איגרת אל חצרן יהודי שנתבקש לפנות אל הסלטאן, כדי להגן על היהודים מפני מנהיג שרצה לבטל את הפיוטים. על נאמני המנהיג, שהוא כנראה הראב"ם, נאמר שאינם חסידים לשם שמים

* מחקר זה (מס' 779/14) נמתך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה למנהלים ולעובדים של הספרייה שכתבי היד שברשותן מתפרסמים ונודנים להלן. נעזרתי בכרטסת הגניזה שבעיזבונו של גויטיין, באתר הגניזה שבאוניברסיטת פרינסטון (PGP) (<http://etc.princeton.edu>) ובאתר הגניזה על שם פרידברג (FGP) (<http://www.jewishmanuscripts.edu/genizaproject/>). אות קטועה או שפענוחה מסופק נדפסה כאות חלולה. בתרגום מקורות שבערבית יהודית נדפסו כפיזור ביטויים שהועתקו מן המקור כמות שהם ל'תרגום' (לפעמים בשינוי הכתיב). בציון מידות כתבי יד הקרמתי (בקריאה מימין לשמאל) את הרוחב לאורך. חיבור בין הקטעים מסומן ||. מובאה מכתב יד בלי ציון העמוד לקוחה מעמוד א שלו, שהוא העמוד שלדעתי נכתב ראשונה. תודה לתלמידי לשעבר ד"ר אמיר אשור על עזרתו הנאמנה. להלן רשימת קיצורים לאוספי כתבי היד שפורסמו או נדונו במחקר זה: BL = British Library, London; Bodl. = The Bodleian Libraries, University of Oxford; CUL = Cambridge University Library; ENA = E. N. Adler Collection, JTSL; JTSL = Jewish Theological Seminary of America Library; Mosseri = The Jacques Mosseri Genizah Collection at CUL; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL

1 כך נקרא הראב"ם בכ"י CUL Or. 1080 J 281, שורה 9 (פורסם אצל פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 327), ובכ"י TS K 6.152, שורה 18-19 (פרסום אצל פרידמן, הנגיד, הנשיא והרבנים, עמ' 254-256).

2 הראב"ם נקט מטבע לשון זו בשינויים קלים בכמה מקומות. וכן בכתב ההגנה שכתב הראב"ם על החסידים בכ"י Bodl. MS Heb. c. 28, fol. 45, ע"ב, שורה 10: 'דרך חסידות', ולא כמו שנדפס אצל גויטיין, כתב הגנה, עמ' 114 ('דרך חסידים').

אלא כדי להשיג טובות הנאה: 'וידוע, שהללו חרדים בגלל הממון ורוב העם – לשם עניין, לא לשם שמים. שהרי כבר נעשו כולם דיינים, חזנים ומנהלי בנייני ההקדש'.³ בכתב ההגנה על החסידים שחיבר הראב"ם, ושטיוטה ממנו פורסם על ידי גויטיין, הודה המחבר שלחוג חסידיו הצטרפו גם אנשים שאינם ראויים.⁴ החסידים הוזהרו שלא לשמוע לכל ביקורת שנמתחה על חבריהם, כי רוב העם, חכמים, דיינים, מנהיגים ופשוטים, מתנגדים לחסידות, כי אינם מבינים את מהותה. ואלה שמבינים אותה עלולים להתנגד לה אם הם בעלי עניין. אין לחסידים השומעים חשדות על חבריהם להאמין בחשדות אלא אחרי דרישה וחקירה. אם נמצאו ההאשמות אמיתיות, עליהם להוכיח את החשוד ולקרוא לו לעשות תשובה.

עניינם של שלושת המכתבים המתפרסמים להלן הוא הביקורת הפנימית שבתנועה החסידית. בהקדמה למכתב הראשון יידונו כמה מן האפיונים של חסידות הראב"ם שנזכרים בו, כגון צום ותפילה באמצע הלילה, והשוני בין הגותו בדברים האלה להגות אביו. בנספח (ד) דיון קצר בפירוש המשניות של הרמב"ם על 'מכות פְּרוּשִׁים' ובתיקון שבטקסט שלא הושם לב אליו. לפי הנוסח המקורי מסתבר שנמתחה ביקורת על המתחסדים המחמירים, הממאיסים את התורה, שהם גורמים צרות (מכות) לעם ישראל.

(א) חסיד שפרש מן החבורה

חסיד של הראב"ם פונה במכתב זה לחסיד אחר ומוכיח אותו על שפרש מן החבורה. גויטיין פרסם את הקטע מאוסף טיילור-שכטר בקמברידג', שהוא חלקו התחתון והגדול של המכתב. בההדרה שלהלן נוסף חלקו העליון של המכתב מקטע באוסף מוסרי. בצירוף שני הקטעים נעשה המכתב שלם, ועל ידי כך נוספו האשמות שהוטחו בחסיד, שרד שמו והושלם שם הכותב.

שם הכותב הוא אלעזר בן אבנר. אדם בשם זה אינו ידוע ממקום אחר לפי שעה. אבנר הוא שם נדיר בגניזה,⁵ ואולי הוא היגר למצרים מארץ רחוקה. גם שמו המלא של הנמען, אבו אלרביע סלימאן בן עמראן/עמרם, לא היה שכיח. ביום 4 ביולי 1231 התחייב סלימאן אבן עמראן הצָבֵעַ להוביל סחורה מִפְּסֻטָא אל אלשאם (ארץ ישראל-סוריה) עם שניים מתוך שלושה שותפים אחרים.⁶ במכתב

3 כ"י TS 8 J 21.12, ע"ב, שורה 2-3 (תרגום), יצא לאור אצל פרידמן, זעקת שבר.

4 ראה גויטיין, כתב הגנה; הנ"ל, הראב"ם וחוגו, עמ' 196-197; הנ"ל, הראב"ם (אנגלית), עמ' 149-150; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 480-481. על חסידים לא ראויים ראה עוד, למשל, הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), א, עמ' 144-148.

5 אבנר הלוי המלמד בר משה הלוי נ"ע כתב זיכרון עדות וחתם עליו כעד בעיר השדה מניה גמר בשנת 1315 (כ"י TS 12.39, פרסם אשתור, הממלוכים, ג, עמ' 75).

6 כ"י TS 8 J 6.9; הערות טיוטה של אותו הסכם באות בכ"י TS NS J 268. לעניין ההסכם

(כנראה מהשנים 1218-1222) אל אבו אסחאק בן אבו אלרביע, הוא ר' אברהם החסיד, חברו הוותיק של הראב"ם בחסידות, שלח מורה שנסע לעיר השדה המצרית בלביס דרישות שלום לראב"ם ולנכבדים אחרים וביקש שיאמרו לסלימאן בן אבו עמראן אלתלמיד לעזור למשפחתו של המורה 'במה שה' יזמן על ידו'. על פי ביטוי זה משער אני שהכוונה לסלימאן אלגאבי (= גבאי צדקה) הלוי'. ברשימה אחת נרשמו סכומי צדקה שהתקבלו מידי סלימאן אלגאבי ומידי ר' אברהם החסיד.⁷ קשה להניח שבחוג הראב"ם היו שני סלימאן, אחד בן עמראן ואחד בן אבו עמראן, ובתעודות רבות מתחלפים 'אבו פלוני' ו'פלוני'. אם מדובר באותו אדם, הרי שרדו קטעי ידיעות מרתקות מסיפור חייו.

אלעזר נזף בסלימאן על שנשט את המגלס' של ר' אברהם. מגלס (מילולית: מושב) הוא מונח בעל קשת רחבה של משמעויות. כך נקרא בית כנסת פרטי. בחדש ניסן שנת 1205, ארבעה חודשים לאחר פטירת הרמב"ם, תיקנו זקני הקהילה תקנה האוסרת לפתוח או לקיים חדר תפילה פרטיים (מגאלס) בשבת וביום טוב חוץ מן המגלס' שבביתו של הראב"ם.⁸ המגלס' של ר' אברהם נקרא במכתב המתפרסם להלן (שורה 7-8) גם 'מגלס אלעלם ואלעמל', 'מושב החכמה והמעשה'. הביטוי 'אלעלם ואלעמל' מצוי במקורותינו בהקשרים שונים, ואולם יש לו, על שני חלקיו, גם משמעות מיוחדת של חכמה מיסטית ותרגול צופי.⁹

- ראה גויטיין, חברה, א, עמ' 177, 442, הערה 27; ב, עמ' 240, 575, הערה 60.
- 7 המכתב נמצא בכ"י TS Misc. 25.9, ע"ב, שורה 22-24, יוצא לאור אצל פרידמן, מכתב אל ר' אברהם החסיד, עמ' 374, וראה שם, עמ' 370-371, על הזיהוי המוצע. הרשימה נמצאת בכ"י TS K 15.2. לפי גויטיין, חברה, ב, עמ' 451, מס' 43, ר' אברהם החסיד תרם את הכסף שנתקבל ממנו, ואולם כיוון שביחס לשני האישים נזכר אותו ביטוי, 'קבלת מן [...] ומן, התקבל מזה ומזה, מסתבר ששניהם שימשו גבאי צדקה. אפשר להביא אסמכתא מסוימת לזיהוי המוצע ממכתב שכתב החסיד ר' חננאל בן שמואל, חמיו של הראב"ם, שבו הזכיר את 'אבו אלרביע אללוי צאחבי אלזאהד', כלומר חברי הפרוש (כ"י TS AS 146.27, תודה לד"ר דן גרינברגר על ידיעה זו). אף על פי שגם שם לא נזכר שם אביו של אבו אלרביע הלוי סביר להניח שהכוונה לאותו אדם.
- 8 כ"י TS 16.187, שורות 19-23, יצא לאור אצל גויטיין, הרשות. 'בית כנסת פרטי', ראה פרידמן, מילון, עמ' 105; הנ"ל, תלונה לסלטאן, עמ' 357-358, והספרות שצוינה שם.
- 9 'עלם', ראה פרידמן, מנהיגות הראב"ם, עמ' 510. ב'עמל', מעשה, הכוונה כאן לפרקטיקה הצופית, כפי שהעיר אל נכון רוס-פישביין, יהדות, עמ' 95, 98. ראה הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 252: 'אל מגאהדה באלריאצאת אלעמליה' = מלחמות הנפש באמצעות תרגילים מעשיים (התרגום בשינוי). רוס-פישביין שם, עמ' 98, הערה 44, ציין את 'מגאלס אלדכר', המושבים להזכרת שם האל אצל הצופים, ושם, עמ' 105-106, הערה 91, טען שאין ראייה לטקס כזה אצל היהודים. ואולם ראה פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד,

ב'מגלס' של הראב"ם היו בני החבורה 'מתהגדין' צאימין קאימין, כלומר נייעורים לתפילה בלילה, צמים וקמים בלילות לתפילה ולעבודת ה'. שתי המילים 'מתהגדין' (שלא שרדה בשלמות) ו'קאימין' מורות על העוסקים בתפילה ובעבודת ה' בלילה, אבל יש הברל כלשהו ביניהן, שדנו בו חכמי האסלאם (ראה להלן הערה 82). סלימאן הואשם בנטישת תרגילי החסידות – לצום ביום (ראה להלן) ולהיות ער בלילה ('ציאם וקיאם') – בעבור חיי נהנתנות, התמסרות למיני מאכל ('טעאם', שים לב לחריות המילים).

על הסגפנות הכפולה לצום ולהיות ער בלילה כתב הרמב"ם בשני מקומות לפחות. בפרק הרביעי של ההקדמה לפירושו למסכת אבות ('שמונה פרקים') ייחד את הדיבור על המידה הבינונית בין שני קצוות. היו (בעבר) אנשי מעלה ('פצלא', חסידים),¹⁰ שבאופן חריג ('לעתים ורק בחלקם') נטו אל הקצה הרחוק, כגון לצום ולהיות ערים בלילה ('אלציאם וקיאם אלליל'), נמנעו מלאכול בשר ומלשתות יין, הרחיקו את הנשים, לבשו בגדי צמר ('צוף') ושער, שכנו בהרים והתבודדו במדבריות. עשו זאת כרפוי וטיפול למידותיהם שיצאו מן האיוון, על ידי העימות במעשה הקיצוני. טיפשים שראו את מעשיהם החלו לענות את גופיהם. אין לנהוג בקיצוניות, לצער את הגוף ולענותו ('ולא ישקי אלגסם ויעדבה') בתור תרגול קבוע. האל ציווה לישראל לנהוג ביושר ובחסד¹¹ ולא לצום ('באלציאם'). 'אם אלה המחקים את בני הדתות האחרות ("אלמלל") [...] אומרים שהם מצערים את גופיהם וקוטעים את הנאותיהם רק בתור התרגול ("אשקא אגסאמהם וקטע לדאתהם עלי סביל אלריאצה") לכוחות הגוף, וכדי שייטו מעט יותר אל צד אחד [...] הרי זאת טעות מצדם'.¹²

עמ' 107 (והמקורות והספרות שצינו שם), 117.

10 ראה הלכות דעות א, ה על 'חסיד' ועל 'חסידים הראשונים'. על הברל בהלכה בין 'אלפצלא' הקדמונים, הגרולים, לבין זמננו ראה פירוש המשנה לרמב"ם לשבת א, ב, המובא אצל פרידמן, עשרה בטלנין, עמ' 802-804, והדיון שם.

11 במקור (ראה את הציון בסוף הפסקה): 'באלאע'ת'ראל ואלפצילה'. התיבה הראשונה עניינה כאן צדק במשפט, להיות בלתי משוחד, ראה דווי, מילון, עמ' 103 ('impartialité'); לתיבה השנייה, ראה פרידמן, מילון, עמ' 709. התרגום של שתי התיבות מוכח כאן, לדעת, מן הפסוק שהרמב"ם הביא בהמשך דבריו: 'משפט אמת שפוטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו' (זכריה ז, ט).

12 ראה שילת, הקדמות, עמ' שפא-שפר (מקור), רלז-רלה (תרגום), רפג-רפו (דיון); הרמב"ם, שמונה פרקים (שוורץ וקליין-ברסלבי), עמ' כה-כח, 20-22. על דרך האמצע בענייני פרישות במשנת הרמב"ם ראה פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, עמ' 121, הערה 153, והמקורות והספרות שצינו שם; הנ"ל, עשרה בטלנין, עמ' 820-824. 'קיאם אלליל' = קיאם באלליל, ראה דווי, מילון, ב, עמ' 422.

במורה נבוכים כתב הרמב"ם על הכפרה על חטא. 'כל חוטא¹³ צריך להיזכר בחטאו ולזכור אותו תמיד [...] והוא חייב לבקש כפרה מאת האל על חטא זה,¹⁴ הוא זורעו וזרע זרעו, במעשה של עבודת האל¹⁵ שהוא מסוג החטא [...] אם היה החטא בהנאות הגוף, ייגע את גופו ויצער אותו על ידי עבודת האל, לצום ולהיות ער בלילה ("ואן כאנת אלמעציה פי ל'ראת גסמה אתעב גסמה ואשקאה פי אלטאעה ב'אלציאם וקיאם אלליל").' הדגש בפסקה מופלאה זו אמנם שונה מן האמור ב'שמונה פרקים', אבל גם לפי הכתוב בה אין להסתגף ולענות את הגוף ב'אלציאם וקיאם אלליל' אלא כדי לבקש כפרה על חטא מסוים ולא כתרגול קבוע.¹⁶

התרגילים החסידיים הללו כבר נהגו אצל יחידים מיהודי מצרים (ומקומות אחרים). שאלה אל הרמב"ם עוסקת כמי שקם בלילה 'להתנדב בעבודת ה' בתפילה או בשבח או בפסוקים או במזמורים'.¹⁷ ר' אברהם החסיד ואחיו ר' יוסף (ראש החסידים) נהגו בתרגילים הנזכרים ביום ובלילה ומשתמע שרכיבים נהגו כמותם. 'בראש הומות קוראים ואומרים ומזהירים / לעבודת יוצר יצורים / לילותיהם קמים וימותיהם צמים כיום הכפורים [...] כהנה רבות עמם'.¹⁸ ייתכן שבמנהגיו של ר'

13 במקור (ראה את הציונים בסוף הפסקה): 'עאץ', ראה פרידמן, מילון, עמ' 668, וכן תרגם קאפח.

14 במקור: 'אסתגפאר דלך אלדנב', בלי 'אללה'. ראה דווי, מילון, ב, עמ' 217; ולהלן, הערה 98, על הביטוי 'אלאסתגפאר מנה (מנהא)'.
15 במקור: 'טאעה', ראה בלאו, מילון, עמ' 410; פרידמן, מילון, עמ' 324-325.

16 הרמב"ם, מו"ב (מונק ויואל) ג, מו, עמ' 432 (ואולי במקום 'באלציאם' צ"ל: 'באלציאם', כגון צום). התרגום הוא שלי בעזרת הרמב"ם, מו"ב (קאפח), עמ' שפז; הרמב"ם, מו"ב (שוורץ), עמ' 620. הדברים המצוטטים והפסקה שם כולה מתקשרים לפסקה הנזכרת ב'שמונה פרקים', והקשר עולה במובהק מכמה דברים לרבות השימוש באותו מינוח, כגון 'אלמקאבלה באלצד', עימות עם ההפך. קאפח ושוורץ הפנו להלכות ג, יג, ואולם אין לה קשר לכתוב כאן אלא בעקיפין.

17 תשובות הרמב"ם (בלאו), ב, סימן קפז, עמ' 342-344; תשובות הרמב"ם (מכון), סימן ל, עמ' ל-לב. השאלה הייתה אם חייב לברך ברכת התורה לפני קריאת הפסוקים. הרמב"ם הורה שחייב, בין שקרא 'בצורה תנפל או בצורה תלאוה' [= בצורת תפילת רשות או קריאה (של פסוקי המקרא)], התרגום בשינוי. למילה 'תלאוה' (ראה תשובות הרמב"ם [בלאו], עמ' 343, הערה 22) השווה 'תלון' כמובאה שלהלן (עמ' 259) מן הקוראן ג 113. כ"י TS Misc. 7.14 עוסק בקריאת פסוקים לשם 'תנפל', תפילת רשות, ובשאלה אם יוצאים בה מצוות קריאה (תלמוד תורה) בלבד או גם מצוות תפילה; ראה את הציונים אצל פרידמן, מילון, עמ' יח, 1009 (במפתח).

18 כ"י TS 20.148, שורה 9-11 (המקור בעברית), זו איגרת שבה ביקש הכותב את תמיכת שני האחים. ראה פנטון, קטעים מאברהם החסיד, עמ' 48, הערה 3; גויטיין, חברה, ה, עמ' 79, 527, הערה 152; רוס'פישביין, יהדות, עמ' 103.

אברהם החסיד ניכר חותם מסורת חסידית מספרד. בחיי בן פקודה תיאר את הצום ביום והתפילה בלילה ('ציאם וקיאם')¹⁹ וגם ר' יהודה הלוי הזכיר 'קיאם'.²⁰ הלילה יועד לא רק לתפילה אלא אף להתבודדות. הראב"ם כתב שלפעמים מתבודדים החסידים בחושך ואינם ישנים כל הלילה. הוא הזכיר שהצופים מתרגלים את ההתבודדות בשהייה במקומות חשוכים, וציין שר' אברהם החסיד פירש שמנהג זה הוא הנרמז בישעיהו נ, י: 'מי בכס ירא ה' שמע בקול עבדו אשר הלך חשכים ואין נגה לו יבטח בשם ה' וישען באלהיו'.²¹

תרגילי חסידות אלה היו מקובלים, כאמור, באסלאם הצופי. 'אלג'ניד אמר: תלמיד שאינו מרגיל עצמו לצום ביום ולעמוד בתפילה כלילה מחפש דבר שאין הוא ראוי לו'.²² על לכתם של הצופים בדרך המלחמה ביצרים במניעת שינה העיר הראב"ם ש'אולי זאת לקוחה' מן המקרא עצמו, כמו שכתוב 'אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה' (תהלים קלב, ד), 'חצות לילה אקום להודות לך' (שם קיט, סב) 'ואתנפל לפני ה' את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה אשר התנפלת' (דברים ט, כה). לדבריו לא זו בלבד שמשנה רבנו צם בזמן ההוא, ככתוב 'לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי' (דברים ט, ט), אלא גם לא ישן.²³

- 19 בחיי, חובות הלבבות (קאפח), עמ' תכג-תכד.
- 20 ראה ריה"ל, הכוזרי (בנעט ובן-שמאי), עמ' 91; ריה"ל, הכוזרי (קאפח), עמ' צא, ועל התרגום 'נעור' במקום 'לעמוד', ראה שם הערה 14; לנגרמן, תפילת נדבה, עמ' *38, הערה 22; וראה עכשיו ריה"ל, הכוזרי (שוורץ), עמ' 136 ('להיות ער בלילות'). ואמנם ברור גם – על פי הפסוקים שהובאו כרמז ל'קיאם', כגון תהלים קיט, סב: 'חצות לילה אקום להודות לך' הנזכר – שזאת הכוונה ולא עמידה על הרגליים. בתשובת רב שרירא גאון או רב האי גאון (ראה גרונר, רשימה, עמ' 14, מס' 64), אוה"ג, ברכות, התשובות, סימן קעו, עמ' 68: 'מדת חסידות היא כאדם שעומד בחצי הלילה בשירות ותושבחות', ואף עמידה זו איננה עמידה על הרגליים בהכרח; וראה עוד בארי, דויד הנשיא, עמ' 75; הנ"ל, שירי יחזקאל, עמ' 311. על האפשרות שר' אברהם החסיד ואחיו יוסף היו בניו של אבו אלרביע סלימאן בן יוסף בן גבאי, חברו לדרך של יהודה הלוי מספרד למצרים, ראה פרידמן, מכתב אל ר' אברהם החסיד, עמ' 369.
- 21 הראב"ם, כפאיה (רוזבלט), ב, עמ' 416, 418. בדבר פירוש הרמב"ם לאבות ג, ד (הניעור בלילה והמהלך בדרך יחידי והמפנה לבו לבטלה) ראה מסכת אבות (שילת), עמ' נ, קמד; פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 545, הערה 104; הנ"ל, עשרה בטלנין, עמ' 823-824. על המתעורר בלילה להתבודד ראה עוד להלן, על יד הערה 42.
- 22 מאמר שהביא הצופי אלסהרורדי, מצוטט מן התרגום שנדפס אצל סבירי, הצופים, עמ' 320, ואולי במקום 'ולעמוד בתפילה' צ"ל: 'ולקום לתפילה'.
- 23 הראב"ם, כפאיה (רוזבלט), ב, עמ' 322. 'אולי זאת לקוחה', ראה עוד להלן עמ' 259-260. משער אני שגם במילה 'התנפלת' מצא הראב"ם רמז ל'תנפל' (עבודת ה' של נדבה) שבערבית.

בדבריו הנזכרים אמר הרמב"ם שהיהודים הסגפנים הלוכשים צמר ('צוף') ועוד מחקים בני הדתות האחרות, וסביר להניח שהכוונה בראש ובראשונה לצופים. הראב"ם טען שמנהגי הסיגוף והחסידות בטלו מעם ישראל ועברו אל הצופים ומשם נלקחו שוב אלינו לאחר זמן: 'תן את דעתך על המידות המצוינות הנפלאות הללו והצטער כיצד קרה שהועתקו ממנו ונתגלו אצל בני דת אחרת ואצלנו נעלמו'.²⁴ 'ובכגון זה אמרו (החכמים) ז"ל בביאור 'ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה' (ירמיה יג, יז). מאי "מפני גוה"? מפני גאותן של ישראל שניטלה מהן ונתנה לאומות העולם' (חגיגה ה ע"ב). חז"ל לא ביארו מה הייתה 'גאוותן של ישראל' זו. מדברי הראב"ם ברור שלדעתו התרגילים לצום ולהיות ערים כלילה וכיוצא בהם שנוהגים בהם הצופים הם היו גאוות ישראל בימי קדם שנלקחה מהם וניתנה לאומות העולם ועל כך 'תבכה נפשי'.²⁵

הטענה שהצופים הם ממשיכי דרך בני הנביאים מימי קדם ושאוורחותיהם נלקחו מעם ישראל, נראית הצדקה מאולצת של הראב"ם לצורכי הפולמוס עם היהודים המתנגדים לחסידות. אמנם יש מוסלמים הסוברים שהסגפנות זרה לאסלאם ושהיא חיקוי של יהודים ונוצרים ('ההתמדה לצום ולהיות ערים כלילה' ["אלצאים ואלקאים"] היא מחלה של הנזירים היהודים והנוצרים).²⁶ אינו מן הנמנע שכבר בקוראן (ג 113) נזכר מנהג של חלק מן היהודים (או הנוצרים, 'אהל אלכתאב') להיות ערים כלילה כדי לקרוא פסוקים ולהשתחוות בתפילה, והם נקראים 'אמה קאימה': ليسوا سواء من أهل الكتاب أمة قائمة يتلون آيات الله آناء الليل وهم يسجدون. לאור התיבה 'קאים' לצורתיה במקורות שאנו דנים בהם עולה על הדעת שאולי יש לבאר את הביטוי 'אמה קאימה' (أمة قائمة) ביאור חדש ולתרגם את הפסוק כולו מעין: 'ואולם לא כולם שווים זה לזה. בין בעלי הספר ישנה אומה שערה כלילה וקוראים את מקראות האל במשך הלילה והם משתחוים'.²⁷

24 הראב"ם, שם (והתרגום בשינוי). תרגמתי 'אתאר' מידות מצוינות (ראה פרידמן, מילון, עמ' 35), ואפשר לתרגם גם: מסורות, שרידי העבר וכיו"ב. הראב"ם הזכיר שם בפירושו את מנהג הצופים ('אלמתצופין').

25 הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 322. ועוד, אין התלמוד מבאר על מה מוסב כינוי המושא בתיבה 'תשמעוה'. ייתכן, לדעתי, שהראב"ם התכוון לומר שהוא רומז על 'גאוותן של ישראל' שנשמרה בין הצופים. ברוב עדויות הנוסח בחגיגה ה ע"ב יש מאמר המפרש שהקב"ה הוא שבוכה במקום ששמו מסתרים. אבל כיוון שאמר הראב"ם כאן שהאורחות ההם 'לפת ענדנא', נסתרו ממנו, אפשר שהוא לא קרא 'במסתרים תבכה נפשי' אלא 'אם לא תשמעוה במסתרים', כלומר אם לא תשמעו לגאוות ישראל המסתרת בין אומות העולם, תבכה נפשי.

26 אלעברדה ועבד אלחלים, דראסאת, עמ' 24: [...] كنوام الصيام والقيام هو داء رهبان اليهود والنصارى. לתרגום על פי פרשנות מסורתית ראה קוראן (רובין), עמ' 55: 'ואולם לא כולם ישו זה

בחיבורו 'כפאיה' כתב הראב"ם שהצום הוא 'ריאצה צאלחה ללזוהר', תרגול ראוי לפרישות.²⁸ דומה שדבריו אלה הם ההפך מדברי אביו הנזכרים ב'שמונה פרקים' שאין לעשות את הסיגוף תרגול ('ריאצה') קבוע. כניגוד הזה בין האב והבן כן הניגוד ביניהם בדבר הצום בשבת. הרמב"ם הורה 'שיהיו שבתות למנוחה ומועדים לשמחה ולא לעשותם ימי צום ובכי וצעקה'.²⁹ לדברי הראב"ם מי שהגיע לדרגה הגבוהה ביותר של רוחניות בשבת 'מקפיד על'³⁰ מה שמחליש את שתי הזיקות³¹ ולכן הוא נמנע מלאכול ומלשתות בה, כדי שלא לנתק אותו מן המצב שהוא שרוי בו.³²

לזה: בין בעלי הספר ישנה אומה של תמימי דרך הקוראים את אותות אלוהים במשך הלילה ומשתחוים'. את הביטוי יתלון آیات الله آناء الليل יש מפרשים: یقومون الليل [יקומון אלליל] וیکثرون التهجود ویتلون القرآن في صلواتهم – 'מתעוררים כלילה ומרבים בתפילה כלילה וקוראים את הקוראן בתפילותיהם'. ראה <http://tinyurl.com/l8ak9wr> (על תהגוד [תהגוד] ראה להלן, הערה 82). בהסבר זה 'קוראים את הקוראן' הוא על פי שיטת המפרשים האומרים שהפסוק והפסוקים הסמוכים עוסקים בחכמי היהודים ('אחבאר') שקיבלו את האסלאם או הכירו במקחמד, אבל אין רמז לזה בכתוב עצמו, ומפרשים אחרים אומרים שהמדובר ב'אהל אלכתאב' ממש. על הפרשנות לפסוק ובייחוד לביטוי אمة قائمة ראה אפשר אלדיין, אמה קאימה. אלמלא שיטת המפרשים היה אפשר לומר, לדעתי, שהביטוי יתלון آیات الله آناء الليل הוא מעין פירוש לביטוי היוצא דופן אمة قائمة. גם עצם הביטוי הערבי قام الليل/بالليل ('קאם [ב]אלליל') לעניין זה ראוי לציון, וכבר הבאנו (עמ' 258) את דברי הראב"ם, שאולי זאת לקוחה' מן הפסוק 'חצות לילה אקום להודות לך' (תהלים קיט, סב) ועוד.

28 הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 256.

29 תשובות הרמב"ם (בלאו), ב, סימן רח, עמ' 370, בתרגום (ראה הלכות שבת ל, יב: 'אסור להתענות ולזעוק ולהתחנן ולבקש רחמים בשבת'; הלכות שבועות א, ו: 'שנשבע לבטל את המצוה, כיצד? כגון שנשבע [...] שיתענה בשבתות וימים טובים'). לדעתו של נפתלי וידר, אצל תשובות הרמב"ם, שם, ג, עמ' 128, 'דברים אלה מכוונים נגד הקראים', עיין שם. ואולם דומה שהם מכוונים נגד החסידים שאצל היהודים הרבניים, ראה להלן כאן.

30 במקור (ראה את הציון בסוף הפסקה): 'שח עלי'. התרגום הוא על פי בלאו, מילון, עמ' 327 (ויש להוסיף 'עליהא' לדיבור המתחיל של הערך שם), ואפשר לתרגם גם: 'נזוהר מן'. לפי התרגום שתרגמתי יש לבטל את ספקותיו של רוסי־פשיביין, יהדות, עמ' 106-108, על אודות צום החסיד בשבת בתורת הראב"ם.

31 במקור: 'אלעלאקתיין', ואפשר לתרגם היחס הכפול (בינו לבין האל). בשורות שלפני זאת: 'משיג את רוממות היחס של השכל ושל התורה ("אלעלאקה אלעקליה ואלשרעיה") אשר בין האל ובינו, כמו שהייתה הכוונה בשבת בדברי האל יתעלה בצוותו עליה: "ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם" (שמות לא, יז)', והתרגום בשינוי. למשמעות 'עלאקה', ראה רוזי, מילון, ב, עמ' 162.

32 הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), א, עמ' 142, והתרגום בשינוי. גם בדברי חז"ל נאמרו דברים בשבח הצום בשבת, ראה גילת, תענית בשבת (הנ"ל, פרקים, עמ' 109-122), ושם, עמ' 15 (122) על חסידים באירופה במאות השתים עשרה והשלוש עשרה שהיו מתענים בשבת.

הראב"ם הקדיש פרק מיוחד בחיבורו ל'תענית' של החסיד אלא שהפרק לא שרד לדאבוננו.³³ עם זאת הזכיר הראב"ם את מעלת הצום במקומות רבים בחיבורו. בפרק על 'אלמגאהדה', היינו מלחמת הנפש ביצרים³⁴ המונעים מן האדם להתעלות בסולם הרוחניות, הוא כתב את הדברים שלהלן, המתייחסים לתרגילי צמצום השינה והאכילה:

על מלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') המיוחדת הזאת במאכל ובשינה וזולתם צריך להשתלט בהדרגה ובשיעור שיכול לשאת המתמודד בה, ובהדרכת שיכים ('משאיך')³⁵ שהתגברו בה והחזיקו בה³⁶ והגיעו עד תכליתה.³⁷ האורחות הללו וכיצא בהם הם מן הדברים שבני הנביאים היו מתרגלים ולומדים מן הנביאים. ואין מקדמים אדם למלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') בבת אחת³⁸ ובלי מדרוך, שמא יביא הדבר להחטאת המטרה ולפעמים יביא לידי ההפך מן המטרה. [...] כאשר מתחילים במלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') המיוחדת, בהדרגה ובהנחה,³⁹ שאת שיעורה ופרטיה לכל אדם ואדם כפי מצבו קובע ומגדיר אחד השיכים של המדע (עלם, חכמה מיסטית)⁴⁰ והאמונה, שנתחברו בו יראה וענווה וחכמה ובינה וחסידות, שחקר בהתנסות את מלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') ועבר את מרחביה וניצל מסכנותיה והגיע אל תכליתה, אזי יניצל אדם מסכנותיה בלכתו בדרך מלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') [...] ודע שהדבר הוא כמו שאמרו חכמי התלמוד עליהם השלום בלימוד תורה 'עשה לך רב והסתלק מן הספק' (אבות א, טז), כמו כן צריך בלימוד הפרקטיקה המיסטית ('עמל').⁴¹

- 33 ראה הראב"ם, שם, ב, עמ' 256. לפי הכתוב שם דומה שבמקצת המקרים יש אי־דיוק בשחזור מקום הפרק האבוד על תענית. ראה פנטון, ביקורת 'כפאיה', עמ' 199.
- 34 ראה הראב"ם, שם, עמ' 314: 'וקאלוא פי = ואמרו (חז"ל) דברן אלמגאהדה: אי זה הוא גבור הכובש את יצרו' (אבות ה, כד).
- 35 ראשי מסדרים צופיים נקראים שיכים ('זקנים'), ראה פרידמן, מילון, עמ' 892.
- 36 במקור (ראה את הציון בסוף הפסקה): 'גאדבוהא'. לא מצאתי ביטוי זה במילונים.
- 37 במקור: 'נהאיה'. ראה פרידמן, מילון, עמ' 500 (הדוגמה המובאת שם עוסקת בדברים שבסוד). לדוגמה של מניעת שינה מעיני המסתגף כל הלילה, ראה בארי, שירי יחזקאל, עמ' 353: 'יעיד לי לילה כי לא אטעם שינה'.
- 38 במקור: 'דפעה'. ראה רוזי, מילון, א, עמ' 449.
- 39 במקור: 'תדביר', וראה בלאו, מילון, עמ' 204; פרידמן, מילון, עמ' 121.
- 40 ראה לעיל, הערה 9.
- 41 הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 322-326 (התרגום שלי). רוס־פישביין, יהדות, עמ' 95, ציטט תרגום של רוב הדברים שבפסקה זו וקשר אותם לעניין המכתב המתפרסם בשלמותו להלן. לעניין 'עשה לך רב' לצופיות ולחסידות, ראה גם הראב"ם, שם, עמ' 422. על תרגול הצום בהדרגה, ראה שם, עמ' 248, 340.

באחד ממכתביו אמר הראב"ם שהיה מתעורר או שהיו מעירים אותו באמצע הלילה, אבל לא פירש במכתב אם זה היה נוהג קבוע אצלו ומה הייתה מטרתו. אפשר שמשרתיו של הנגיד היו מעירים אותו באמצע הלילה לתרגילי החסידות. ואמנם ב'כפאיה' פירש הראב"ם: 'וללכלוה' חמד קיאם אכר אלליל ואנתבאה וסטה' | = להיות ער בסוף הלילה ולהתעורר באמצע הלילה משוכח להתבודדות].⁴² ואולם ייתכן שכאשר העירו אותו גם הדר"ך את בני ה'מגלס' שלו.

אחרי דבריו, שהובאו לעיל, על הצורך של החסיד במורה דרך שידריך אותו בהדרגה ובהתאמה ליכולותיו, הסביר הראב"ם שאת דור המדבר ניסה הקב"ה בניסיונות של רעב וצמא כדי להדריך אותם במלחמת הנפש ביצרים ('אלמגאהדה') – 'מדריכך בדרך תלך' (ישעיה מ"ח, יז). בחלק מדרך החסידות הזאת הנחה אותם משה רבנו, שנצטווה 'והודעת להם את הדרך ילכו בה' (שמות יח, כ). לְאָמור בזה הוסיף הראב"ם את הדברים המצוטטים לעיל על 'עשה לך רב' ובהם חתם את הפרק על 'אלמגאהדה'.⁴³ עולה מכאן, לדעתי, שהראב"ם, 'ראש כל החסידים'⁴⁴ שבדורו, ראה את עצמו מורה לדרך החסידות הממשיך את תפקידו של משה רבנו.⁴⁵ המכתב על ה'מגלס' שהנחה הראב"ם, המתפרסם להלן, אפשר שהוא העדות המפורשת הבלעדית על חבורה יהודית המקיימת, בהדרכת מוֹרָם, תרגילי צום ומעמדי תפילה ועבודת ה' באשמורת

42 המכתב בכ"י JTSL MS 8254.19 (= ENA 18.36; פרסם פנטון, הפטרות, עמ' 49–54). הראב"ם, שכתב על עצמו בגוף שלישי, סיפר לגיסו שלא היה לו פנאי לקרוא את מכתביו, והיה קורא את מקצתם אחרי טרחה 'נצף אלליל אנבה' (שורה 22). פנטון (שם, עמ' 53) תרגם 'having remained awake half the night', אבל מסופק אני אם תרגום זה מתאים לתיבה 'אנבה'. במאמרי 'תלונה לְסְלֵטָאן', עמ' 385, תרגמתי 'כאשר התעורר באמצע הלילה' ושיערתיו ש'אנבה' הוא בבניין רביעי במקום בניין ראשון. אבל סביר שיש לקרוא 'אֲנֵבָה' (בניין רביע סביל) ולתרגם: 'כאשר עוררו אותו באמצע הלילה'. הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 416. ראה את המובאה מתשובת רב שרירא גאון או רב האי גאון (לעיל, הערה 20), 'מדת חסידות היא כאדם שעומד בחצי הלילה בשירות ותושבחות', וראה עוד לעיל, על 'קיאם'.

43 הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 326. כאמור, גם את הפרק על התבודדות (עמ' 422) חתם ב'עשה לך רב'. על דור המדבר שהיו פרושים כתב הנגיד בכמה מקומות, וראה שם, עמ' 68, 274, 316, 390–392. על 'הדרך' שהיא דרך החסידות, ראה להלן, הערה 67.

44 ראה לעיל, הערה 1.

45 ראה הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 304, על הלל הזקן, שהיה 'חאכס מלֵאָה ישראל וראש ישיבה כליפֵּה מנצב משה' | = שופט עם ישראל וראש ישיבה וממלא המקום במשרה של משה.

הלילה בתקופת הגניזה.⁴⁶ תעודה זו מוכיחה שמשנתו החסידית-הצופית המופלאה של הראב"ם לא הייתה דברי הגות בלבד אלא הוא טרח לקיימה הלכה למעשה.⁴⁷ בזמן כלשהו בשנים 1232-1237 (ואולי זה היה בשנת 1232) התלוננו אויביו של הראב"ם עליו לְסַלְטָאן וטענו שהוא כפה את שיטותיו בתפילה בבתי הכנסת. הנגיד הגיש תצהיר שבו הכחיש שכפה את התפילה שלו על הציבור וטען שכל מה שעשה הוא: 'שהתנדבתי בעבודת האל ובהוספת כריעות והשתחויות ותפילה של רשות, בביתי ביני לבין עצמי'. בתשובה הלכתית שכתב בשנת 1234 הוא הצטדק מפני מי שהטיל בו דופי: 'לא יוכל לומר לא הוא ולא אחרים עלי אלא שאני משתדל בעבודת אלהי, אלהי ישראל ברוך שמו, בכל לבבי ובכל נפשי ומרבה בכריעות והשתחויות וכיוצא בזה'. סביר להניח שבהתנדבות ובהשתדלות בעבודת האל, שלחן רמו הראב"ם לפני הכריעות והשתחויות בשני המקורות הללו, התכוון לצומות ולמעמדי התפילה בלילה וכיוצא בהם אצל חבורת חסידיו ב'מגלס' המתוארים במכתב זה.⁴⁸ ההאשמה הראשונה שהוטחה בסלימאן היא 'תעובת לנפסך' (שורה 6). את הביטוי 'תעזב לנפסה' (בלשון נסתר) לא ראיתי במקום אחר. 'עזב V' משמעו 'לא נשא אישה' או 'פרש מן האישה', ויכול גם להיות קיצור של ביטוי כגון 'תעזב ען אהלה ומאלה', התרחק ממשפחתו ומנכסיו.⁴⁹ הראב"ם לימד שראוי לחסידים לרחות את נישואיהם עד גיל מאוחר ולשמש את מיטותיהם לעתים רחוקות, הוא קָמַז למעלת הפרישה מן האישה אחרי קיום מצוות פרייה ורבייה ואף לא נמנע מלשבח את מי שפרש מן האישה לגמרי ונשאר רווק כל ימי חייו, אף על פי שזאת נחשבה התנהגות חריגה. ואולם הוא גם הזהיר מפני הסכנה בהרהורי עברה למי שפרש מן האישה ויצרו מתגבר עליו.⁵⁰ בהקשר הביטוי במכתב זה ייתכן גם שמשמעותו היא

46 אבל ראה את המובאה ממכתב אל ר' אברהם החסיד ואחיו בכ"י TS 20.148, לעיל, עמ' 257.

47 ראה הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), א, עמ' 53: 'Whether Abraham Maimonides practiced what he preached, whether he was is his personal life as abstinent and self-denying

as he exhorts his readers to be, we cannot tell'. על הכעת הצער של הראב"ם שבגלל תפקידו כמנהיג העם בענייני דת נבצר ממנו לממש במלואה בחייו את תכניתו החסידית,

ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 259-266; הנ"ל, מנהיגות הראב"ם, עמ' 502-509.

48 התצהיר בכ"י TS Ar. 51.111, שורה 12-13 (תרגום). מהדורה (חדשה) ודיון אצל פרידמן,

תלונה לְסַלְטָאן, וראה שם, עמ' 356 ואילך, על הסתירה לכאורה בין דבריו 'בביתי ביני לבין עצמי' לבין הנלמד מן המכתב המתפרסם להלן על ה'מגלס' שלו ועוד. ההצטדקות

בתשובות הראב"ם, סימן ד, עמ' 19, וראה פרידמן, הנגיד, הנשיא והרבנים, עמ' 221. על הצום ומעמדי הלילות ראה עוד רוס-פישביין, יהדות, עמ' 102-108; לנגרמן, תפילת נרבה.

49 לשניהם ראה לייך, מילון, עמ' 2033.

50 אחד ממתנגדי החסידות תקף חבר של הראב"ם שנקרא 'אלעתיק' (כ"י TS NS J 29, ע"ב,

שורה 2), שמשמעו גם 'רווק או מי שפרש מאישה', ראה את הדיון במאמרי 'הנגיד, הנשיא

התבודד או נהג פרישות בינו לעצמו,⁵¹ וזאת בניגוד לשאר בני ה'מגלס' שנהגו תרגילי פרישות בחבורה.

סלימאן נטש את ה'מגלס', על תרגילי הצום ביום וההימנעות משינה בלילה שבו. חבריו חשדו בו שהוא העדיף אכילת מטעמים על חיי הפרישות. מסתבר שהוא עדיין התנהג כחסיד, לפחות כלפי חוץ. הוא פנה לאחרים וביקש את תמיכתם (ראה שורה 25) ובוזה גרם לחילול השם, לדברי הכותב. אלעזר קרא לסלימאן לשוב ל'מגלס'. החסידים היו זקוקים להדרכת רבם מקרוב. לדברי אלעזר באים או צריכים לבוא אל הראב"ם אפילו מארצות רחוקות כדי ללמוד את דרך החסידות (ראה שורה 13-14). סולימאן נקרא לעסוק בתעסוקה שיתפרנס ממנה (שורה 24). מפורסמת היא שיטת הרמב"ם שהעוסקים בתורה צריכים להתפרנס ממעשה ידיהם או ממסחר ושאינ לעשות את דברי התורה 'קדרום לאכל מהן' (כגרסתו באבות ד, ז).⁵² גם לשיטת הראב"ם אין העולם מתקיים לפרושים ('אלזהאד'), אלא בזכות בעלי מלאכה. אבל לא ברור מכתביו שהפרושים האלה צריכים להתפרנס ממעשה ידיהם או ממסחר. בהקדמה למשנה כבר ציטט הרמב"ם את דברי התנא בן זומא, שכאשר ראה המון עולי רגל להר הבית היה מברך 'ברוך שברא כל אלו לשרתני'. הוא הוסיף ביאור מסייג, 'כי הוא (בן זומא) עליו השלום היה יחיד בדורו ("ואחד עצרה").' משתמע מכאן שאחרים לא יכלו לברך ברכה זו אלא היו חייבים לעסוק במלאכה. הראב"ם ציטט אותם דברים (בהעלמת שם התנא) אך בלי הוספת הסייג. סביר להניח שהשמטה זו הייתה מכוונת ור' אברהם רצה לומר שגם אחרים יכולים לברך את הברכה ואין הם חייבים להתפרנס ממעשה ידיהם.⁵³ ואמנם לשיטתו, חרף הצורך במלאכה לעולם, 'אין זה מונע מן המיוחדים שבעולם, עבדי ה' אשר ישא אותם לבם לעמוד לפני ה' לשרתו תמיד, לפרוש מענייני העולם הזה ולעסוק תמיד בדת'.⁵⁴

והרבנים', עמ' 224, והמקורות והספרות שציניו שם, הערה 179. על הסכנה הנזכרת, ראה הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 324, אך ראה שם, עמ' 248, שהריחוק מן האישה יכול להפוך הרגל שאינו מציק לאדם.

51 אמנם התיבה 'לנפסך' (בינך לבינך עצמך) נראית מיותרת אבל הביטוי דומה ל'אנפרד לנפסה', ראה ליין, מילון, עמ' 2363.

52 ראה מסכת אבות (שילת), עמ' קנב-קנד (מקור), ע-עו (דיון); פרידמן, הרמב"ם וזוטא, עמ' 497-498; הנ"ל, עשרה בטלנין, עמ' 817.

53 ראה תוספתא ברכות ו, ב (מהדרות ליברמן, עמ' 33) ומקבילות, ויש להוסיף שם את שינויי הנוסח שאצל הרמב"ם והראב"ם ('לשרתני' ועוד); הרמב"ם, אצל שילת, הקדמות, עמ' שנה; הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 276-278. ייתכן לדעתי שגם בשעה שהראב"ם העלים את שמו של בן זומא רצה לומר שלא צריך להיות יחיד ברור כדי לברך 'ברוך שברא כל אלו לשרתני'.

54 הראב"ם, שם, עמ' 280 (תרגום), ושם ציטט את הלכות שמיטה ויובל יג, יג ('ולא שבט

הראב"ם גם הורה שהציבור צריך למנות ולפרנס עשרה 'בטלנים' שישבו בבית הכנסת ושיתמסרו לעבודת האל.⁵⁵ מעניין אפוא שתלמידיו שב'מגלס' היו צריכים להתפרנס ממעשה ידיהם, וצריך עיון.⁵⁶

את הקריאה לסלימאן לתמוך באביו (שורה 27-28) יש להבין על פי נטייתם של פרושים קיצוניים להתרחק מכל ענייני העולם הזה, כולל הקשר המשפחתי. יהודה הלוי שיבחה את הפרישות הקיצונית שהייתה לבני הנביאים בארץ ישראל, אך ביקר את הפרושים הבודדים שבימיו שחסרים להם חיים מלאים, לרבות 'אלאצלאח עלי אלאהל ומשארכה אלצעפא', להיטיב עם בני המשפחה ולגמול חסד לעניים.⁵⁷ ר' אברהם החסיד, הראב"ם וגדולי החסידים שבמצרים היו תורמים צדקה לעניים ואלה הרבו לפנות אליהם לבקש את תמיכתם. אפשר לומר אפוא שקריאתו של אלעזר לסלימאן לקיים 'אחוזו בזה וגם מזה אל תנח ידיך' (שורה 26-27), על פי קהלת ז, יח) איננה מתייחסת לפרנסה ממעשה ידיו בצד הפרישות בלבד אלא אף לשאר ענייני העולם הזה, ובהם התמיכה בבני המשפחה. אין בהכרח סתירה בין ההאשמה בהעדפת ענייני העולם הזה ומיני מטעמים ליריעה על נטישת האב, כי חבריו בוודאי חשדו בסלימאן שהיה צבוע. האפשרות שבתקופה אחרת מחייו שימש סלימאן גבאי צדקה ונקרא לסייע למשפחת חסיד עני אחר כבר נזכרה לעיל.

לוי בלבד [...] ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו' וכו'). על הסתירה לכאורה בין דברי הרמב"ם שם לבין שיטתו המפורסמת הנזכרת בחיובו של כל אדם להתפרנס ממעשה ידיו, ראה הרמב"ם, משנה תורה (קאפח), זרעים, ב, עמ' תקכ-תקכא, והריון והמקורות שצוינו שם (ושם: 'זאיני רוצה להאריך בכוונת רבנו כאן, כדי שלא ליתן פתחון פה לעקושי הלב נפתלי המחשבה, נעדרי הדעת'); ועיין פרידמן, עשרה בטלנים, עמ' 821, ושם שיערתי שההלכה היא עוסקת בימות המשיח. שילת, רמב"ם מדויק, בחר בכתבי יד מדויקים ביותר למהדרתו של משנה תורה בלי להביא בחשבון את הנוסח במובאות שבכתבי הראב"ם, כגון כאן ('והבינו מדעו').

55 ראה הראב"ם, כפאיה (דנה), עמ' 112-113; פרידמן, שם, עמ' 811-813, 824-829.
56 ראה גם הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 222, על בני הנביאים שהיו מקבלים מתנות לפרנסתם, ושם, עמ' 302-304, על תלמידי ר' עקיבא שהיו נהנים ומתפרנסים מן הממון שעמד לרשותו. ראה גם להלן, הערות 101, 102.

57 ראה ריה"ל, הכוזרי (בנעט ובן-שמאי), עמ' 91; ריה"ל, הכוזרי (שוורץ), עמ' 136: 'להכין את צרכי המשפחה, לתת צדקה לעניים'. לא ראיתי 'צלח IV עליה (= אליה)' במילונים. 'שרך III', ראה בלאו, מילון, עמ' 336; פרידמן, מילון, עמ' 906. 'צעף', ראה בלאו, שם, עמ' 386; פרידמן, שם, עמ' 758. אמנם ריה"ל (הכוזרי ובנעט ובן-שמאי), עמ' 57) שיבחה את הישיבה בארץ ישראל על פני הזיקה למשפחה בחוץ לארץ ('אהליה', ראה פרידמן, שם, עמ' 5; אבל ראה שוורץ, שם, עמ' 89, שתרגם: 'להיות בני בית').

אחד החטאים שיוחסו לסלימאן היה ההתרברבות או ההתנשאות על שאר בני החבורה (שורה 7). מהות ההתנשאות אינה מפורשת. אולי זאת הייתה הטענה של סלימאן שהוא ינהג בפרישות קיצונית, כנרמז לעיל. בין כך ובין כך אלעזר החליט שאין הוא רוצה לשמור על הקשר עם סלימאן ועם החסיד 'האחר' שבארץ ישראל או בסוריה (שורה 18-19: 'בסודם אל תבא נפשי', בראשית מט, 1). אלעזר קיבל על עצמו שלא לכתוב אל סלימאן עוד וביקש מסלימאן שלא יזכיר אותו עוד. הכותב טען שכבר בא לו נזק מסלימאן ומחברו הנרמז (שורה 17). ייתכן שהחסידים חששו מפגיעה בשמם הטוב בגלל קשר עם חסידים שסטו מן הדרך הישרה או מנזק כלשהו אחר. המכתב נכתב, כנראה, על פי בקשתו או הוראתו של הראב"ם לפנות לסלימאן בניסיון להחזירו למוטב (ראה שוליים, שורה 3-6). חרף נזיפותיו פנה אלעזר לסלימאן בתוארי כבוד, קרא לו 'אלדין אלורע' (האדוק, הירא שמים),⁵⁸ ובידך אותו בברכות על הצלחת דרכו בחסידות, כפי שבוודאי היה מקובל בהתכתבות של החסידים בינם לבין עצמם.

הראב"ם הזכיר במכתב אל אלעזר את כוונתו לצאת לדרך ל'זיארה אלבלאד' (ראה שורה 28-שוליים, שורה 2). אחת ההוראות של 'זיארה' היא 'ביקור במקומות קדושים'.⁵⁹ 'זיארת אלבלאד' של ה'רייס' נזכרת אף בניסיונות הקולמוס שבע"ב. משם עולה, לכאורה, שהמכתב של ה'רייס' נשלח מן הדרך או בשעה שעמד לצאת לדרך. ייתכן שבנסיעה לארץ ישראל למקומות הקדושים התכוון הראב"ם להגיע לדמשק, כמסופר במכתב הנזכר מן השנים 1132-1137 (ואולי משנת 1232).⁶⁰ ניסיונות הקולמוס ביד אחרת בע"ב נכתבו מן הסתם בידי סלימאן אחרי שקיבל את מכתבו של אלעזר. יש שם שני רישומים עיקריים. בשורות הראשונות של האחד באות לשונות פתיחה לאיגרת לחסיד (בלי אזכור שמו). השורות שלאחריהן כוללות מעין ניסוח חדש של דברים בגוף המכתב, ובעיקר עניין קבלת מכתב מן ה'רייס' הוא הראב"ם (ושם 'זיארת אלבלאד'). ברישום השני רשימת שמות. משער אני שיש בהם שמות של חסידים, אבל רובם נזכרים בשם פרטי או בכינוי בלבד, ולפיכך קשה לזהותם. ייתכן שכמה מן השמות חוזרים במכתב המתפרסם להלן (ב). המקרה היחיד ברשימה של צירוף שמות אב ובן הוא שמו של אדם שחתם כעד בשנת 1231/2 בפסטאט.⁶¹

58 שני התארים הללו באים גם בניסיונות הקולמוס שבע"ב ועל ידם שני תארים נוספים: 'אלזאהר אלעאבד', הפרוש, החסיד, וראה לעיל הערה 7.
59 ראה בלאו, מילון, עמ' 278; פרידמן, מילון, עמ' 237.
60 כ"י TS Ar. 51.111, ע"ב, שורה 9. ראה מאמרי 'תלונה לסלטאן', עמ' 385-386.
61 ראה להלן, הערה 126.

מלבד השם סלימאן נכללים בין הרשומים בע"ב שמות שהם כשמותיהם של שותפים, הרשומים בתעודה הנזכרת מיום 4 ביולי 1231, ובהם אבו אלעז (שם: פתוח בן אבו אלעז אלצבאג) ואבו מנצור (שם: אבו מנצור בן אלסופר).⁶² ריבוי הרמזים מצביעים על זמנה של האיגרת בקירוב.

(א) כ"י Mosseri II.162.1 + (ב) כ"י TS 10 J 13.8⁶³

מקור	תרגום
1 יוי עזי ומגני וכול'	יוי עזי ומגני וכול' (תהלים כח, ז). ⁶⁴
2 חצרה אלשיך אלאגל אלדין אלורע' ⁶⁵	(אל) הדרת השיך המפואר ביותר, האדוק אבו
3 אלרביע סלימאן אלאלה תופיקה וסהל	אלרביע סלימאן, הלוואי יתמיד האל את הדרכתו (= הדרכתך) לטובה וישר
4 אלי אלכיראת טריקה וורד ⁶⁶ כתאבה ופהמת	את דרכו (= דרךך) אל מעשים טובים. ⁶⁷ הגיע מכתבו (= מכתבך) ונתתי את דעתי על הכתוב בו. ולא רציתי לשלוח לך תשובה לו ולא
5 מצמונה ומא ארדת אן אסיר ⁶⁸ לך גואבה ולא	התכוונתי להזכירך שוב שהתבודדת/ שנהגת פרישות בינך לבין עצמך, ⁷³
6 כאן פי ניתי ⁶⁹ ארגע ⁷⁰ אדכרך כונך תעזבת ⁷¹ לנפסך ⁷²	

62 כ"י TS NS J 268 'מנצור' במקום 'אבו מנצור'.

63 חומר הכתיבה: נייר. מידותיו 36 x 13 ס"מ. יש חיבור ישיר בין הקטעים (ראה שורה 8). עמוד א של הקטע התחתון (ב) פורסם על ידי גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 186-189. תרגום לאנגלית של אותו קטע נדפס אצל רוס-פישביין, יהדות, עמ' 98-99.

64 ייתכן שבהבאת פסוק זה רמז אלעזר לחששותיו שלא ייפגע מן הכתיבה אל סלימאן.

65 ראה פרידמן, מילון, עמ' 231. בכתב ההגנה של הראב"ם על החסידים, 'ארבאב הרה אלטרק אלורעיה' [= בעלי הדרכים החסידיות האלה]. כך בכ"י Bodl. MS Heb. c. 28, fol. 46. ע"ב, שורה 2 (אצל גויטיין, כתב הגנה, עמ' 114, בטעות: 'אלוצעיה').

66 בגלל כתם אחרי הווי"ו הראשונה דומות שתי הווי"וין לחי"ת.

67 ראה קוראן ג, 114. דרך, 'טריק' במקור, משמעה כאן כנראה דרך החסידות. ראה רוס-פישביין, יהדות, עמ' 53, והמקורות והספרות שם, הערה 39, ולעיל כאן, עמ' 262.

68 ראה פרידמן, מילון, עמ' 575.

69 ראה מילסון, מילון.

70 ראה בלאו, מילון, עמ' 240.

71 ראה פרידמן, מילון, עמ' 630.

72 ראה פרידמן, שם, עמ' 533.

73 על משמעות הביטוי ראה את הדיון לעיל.

מקור	תרגום
7 ותכלמת ותעצמת ⁷⁴ עלי פרכת ⁷⁵ בשי הוה (!) אכבר מנ ⁷⁶ ותרכת מגלס אלעלם	ודיברת והתנשאת על חבריך בדבר שהוא למעלה מיכולתך, ונטשת את מושב החכמה
8 ואלעמל אעני ⁷⁷ בה מגלס סידנא ר אב רהם שצ	והמעשה ⁷⁸ , היינו מושב אדוננו ר' אברהם ש[מרו] צ[ורו]
9 יחיד הדור ואלגמאעה אלמשתג'לין ואלמתהג[רין] ⁷⁹	יחיד הדור, ואת בני החבורה המתעסקים (בתרגילי חסידות?), ⁸⁰ והניעורוים לתפילה בלילה,

74 ראה פרידמן, מילון, עמ' 636. התיבה 'ותעצמת' תלויה מעל אמצע התיבה 'ותכלמת'. מניח אני שהביטוי שבין השיטין מחליף את התיבה 'ותכלמת' אבל הכותב לא מחק תיבה זו ואולי התכוון שהביטוי יבוא לפניו. בכתב ההגנה של הראב"ם על החסידים, נמנו עם אלה שפסל המחבר מלשפוט את החסידים 'ודו כבר ותעאטם' (Bodl. MS Heb. c. 28, fol. 11), היינו (ו')בעל יהירות והתנשאות' (אצל גויטיין, כתב הגנה, עמ' 113, בטעות 'ותעאטם'; התיבה שלפני ביטוי זה, שנמחקה שם, היא 'וחב', ואהבת).

75 ראה פרידמן, שם, עמ' 868.

76 לא מצאתי ביטוי זה במילונים אבל הוא נמצא בערבית מדוברת (ומתועד במרשתת). אני מבין את זה כמו 'גדול עליך' בעברית מדוברת.

77 ראה פרידמן, מילון, עמ' 664.

78 ראה את הדיון שלעיל והערה 9.

79 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 188, הערה 27: 'חשבתי לראשונה, שיש כאן טעות סופר וכוונתו היתה לכתוב: אלמגתהדין [...] ואולם אפשר גם לקיים: אלמתהגדין, "המתפללים בלילות", אם כי אלקאימין שבשורה הבאה, "העומדים בתפילה", מתכוון לרוב לתפילה בלילה בניגוד לצום שביום, וצריך עיון'. כאן ובמקומות אחרים קשה להבחין בין דל"ת ורי"ש. אצל פרידמן, מילון, עמ' 155, הצעתי לקרוא 'ואלמתהגרין' ולתרגם 'מתמסרים לעבודת ה'", וכן אצל פרידמן, תלונה לסלטאן, עמ' 358. גם בשיר של אלחריזי בההדרת שטרן, תיאור חדש, עמ' קנג: 'אלתהגר [...] אלליאלי באלתהגר ואלקיאם' (שתרגם: 'זאת ליליו בנרודי שינה וקיאם'; וראה רוס-פישביין, יהדות, עמ' 104: 'in solitude and standing in prayer'). ואולם בההדרה של בלאו, יהלום ופנטון – יהודה אלחריזי, כתאב אלדרר, עמ' 212: 'אלתהגר [...] באלתהגר'. עדיפות הקריאה בדל"ת מוכחת מן הצירוף 'תהגר וקיאם' באסלאם, ראה להלן, הערה 82, ואני חוזר בי מהצעת הקריאה ברי"ש כאן.

80 'משתגל' שבמקור היא מילה כללית ויכולה להצביע על המתעסק במסחר או במלאכה לפרנסה, על הלומד (תורה) (ראה דווי, מילון, א, עמ' 767) או על המתעסק בעיסוק אחר. כאן אני מניח שהוא לשון קצרה שנקטו החסידים למתעסק בתרגילי חסידות. הראב"ם השתמש בלשון 'אשתגאל' (שם הפועל) בקשר למאמץ להשיג שלמות חסידית. הראב"ם, כפאיה

מקור	תרגום
10 אלצאימין אלקאימין ⁸¹ ופקהם אללה תע ולאזמת	הצמים (ו) הקמים בלילות, ⁸² הלוואי ידריך אותם האל יתעלה לדרך הישרה, ודבקת
11 אהל אלרניא ותעוצת יא מסכין ⁸³ ען אלציאם ואלקיאם]	באנשי העולם הזה, והמרת, פתי שכמוך, את הצום והקנימה [בלילה]
12 באלאנהמאך ⁸⁴ עלי אצנאף אלטעאם ותרכת כד[מה]	בהתמסרות למיני מאכל, ונטשת את שימ[וש] ⁸⁵

(דנה), עמ' 180: 'אלאשתגאל בכמאלאת דיניה ומלאזמה אעמאל באטנה' = ההתעסקות בשלמויות דתיות וברבקות במעשים פנימיים) (התרגום בשינוי, וראה פרידמן, שליח ציבור, עמ' 119, הערה 140); הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב, עמ' 312: 'אלאשתגאל בכמאלאתה אלנפסאיה' = ההתעסקות בשלמויות הנפשיות שלו. הראב"ם, פירוש בראשית ושמות (ויזנברג), עמ' רלא: 'לתפרד בנפסה ואשתג'אלה בתכמיל דאתה ואלת'אדה במא חצל לה מן אלקרב ובקרב כאן ית'שופה ויומלה' = להתבודד ולעסוק בהבאת מהותו לידי שלמות ולהתענג בקרבת האל שהשיג ובקרבה שהשתוקק לה וייחל לה (התרגום בשינוי). תן דעתך גם על הביטוי 'משתגל בטאעה', מתעסק בעבודת האל, במקורות אסלאמיים. ראה, למשל, <https://islamqa.info/ar/143240> (أن يكون مشغلا معظم الليل بطاعة, שיתעסק רוב הלילה בעבודת האל).

- 81 'קאים' = קאים באלליל. ראה דווי, מילון, ב, עמ' 422. ראה את הדיון שלעיל.
- 82 במקורות האסלאם נידון ההבדל בין 'תהגד' (בצורת הבינוני, 'מתהגד', שורה 9) ו'קאים' (בצורת הבינוני 'קאים', שורה 10). יש אומרים ש'קאים' הוא מונח כללי יותר ומתייחס לביטוי הלילה או חלק ממנו בתפילה, בלימוד הקוראן ובהזכרת שם האל (על קריאת פסוקי המקרא ועוד בזמן הקימה בלילה ביהדות, ראה לעיל ובהערה 17). 'תהגד' מתייחס רק לעיסוק בתפילה בלילה, ויש אומרים דווקא כשקמים באמצע הלילה אחרי שינה. ל'פתוא' (פסק הלכה) על השאלה מהו ההבדל בין שני המונחים (ما هو الاختلاف بين قيام الليل والتهجد) ראה <https://islamqa.info/ar/143240>. על הכתוב בקוראן ג 113 ('אמה קאימה'), ראה לעיל, הערה 27.
- 83 'תעוצת', ראה פרידמן, מילון, עמ' 629; 'מסכין', ראה בלאו, מילון, עמ' 303 (ופרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, עמ' 90, הערה 36).
- 84 ראה פרידמן, מילון, עמ' 162.
- 85 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 188, תרגום: 'שירות', והיינו הך, והעדפתי 'שימוש' מלשון 'שימוש תלמידי חכמים'. רוס'פישביין, יהדות, עמ' 98, תרגום 'discipleship'. יש לציין לתיבה 'לרים' שמשמשת בכתבי הראב"ם במשמעות 'חניך או חבר (חסידי) במסדר צופי', ראה פרידמן, שם, עמ' 398.

מקור	תרגום
13 אלמולי ר' אברהם אלדי יגב עלי כל אחד ⁸⁶ קצדה	האדון ר' אברהם, אשר ראוי/חובה לכל אחד ללכת אליו/לשום את פניו אליו ⁸⁷
14 מן אלבלאד אלבעאד ואנא אסאל ⁸⁸ מן אלבארי גל	מן הארצות הרחוקות. ומתפלל אני לבורא יתהדר
15 תנאה ⁸⁹ אן ידברך ⁹⁰ וידברנא במא פיה אלמצלחה	שבחו שינחה אותך וינחה אותנו אל מה שיש בו הטוב והישר.
16 ואנא אשתהי ⁹¹ מן תפצלך ⁹² חק	ואני מבקש מטובך בשם החברות, ⁹³ ששוב לא
17 תדכרני פקר חצל לי זר מנכם אתנינכם אנת	תזכיר אותי, ⁹⁴ כי בא לי נזק משניכם, אתה

86 שרר אך מעט מן האותיות יו"ד וקו"ף (קצה רגלה) ואין הקריאה וההשלמה ודאיות. גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 187: 'ויגין' (וחסר מושא). מסתבר שגויטיין לא היה מרוצה מהשלמה זו, כי במקומה השלים בתדפיס שלו (לפי PGP) 'חתי' (אך, אם כן, היה צריך להיות לפני כן 'תגב' במקום 'יגב').

87 לפי השלמתו תרגם גויטיין, שם, עמ' 188: 'שהוא (השימוש – מע"פ) חובה על כל אחד [שבא]'. ולפי ההשלמה השנייה שלו (ראה בהערה הקודמת), צ"ל: 'שהוא (השימוש – מע"פ) חובה על כל אחד [אפילו]'. מקווה אני לדון במקום אחר בפרסום הבין-לאומי של חסידות הראב"ם.

88 ראה פרידמן, מילון, עמ' 551.

89 ראה שם, עמ' 103.

90 לא ראיתי 'דבר II - בהא' במילונים. על 'דבר II' על הנהגת האל ראה שם, עמ' 120-121.

91 ראה שם, עמ' 884.

92 ראה בלאו, מילון, עמ' 137; פרידמן, שם, עמ' 303-304. אצל גויטיין: 'זחק'.

93 בבקשתו נקט הכותב לשון שבועה שכיחה בווריאציות שונות (ראה את ההפניות בהערה הקודמת). השווה, למשל, את השבועה בכ"י TS 12.392, שורה 24-שוליים, שורה 2: 'זבחק אלאהבה ואלכבו ואלכאס אלדי שרבנאה ואלכלנאה' = 'ובשם האהבה והלחם והכוס, שאכלנו ושתינו יחד'. סביר להניח שהחברות הנזכרת כאן היא של חבורת חסידי הראב"ם. ואולם אין לתרגם 'according to what the circle of companionship demands' ולהסיק מכאן שהייתה שבועת אמן שנשבעו לה בני החבורה החסידית, כדברי רוס-פישיבין, יהדות, עמ' 98-99, ושם הערה 53, עיין שם.

94 השווה את הלשון בשורה 6 וראה את הדיון שלעיל.

מקור	תרגום
18 במצר ודאך באלשאם פאסל אללה אן יעין ⁹⁵ בפצלה	בפסטאט והווא בארץ ישראל/בסוריה. ⁹⁶ על כן מתפלל אני לאל שיעזור לי בטובו (לקיים)
19 בִּסְוֹד אֵל תְּבֹא נַפְשִׁי וְכוּל' פִּמָּא חֲצַל לְכֶם מִן ⁹⁷	'בסודם אל תבא נפשי' וכול' (בראשית מט, ו). ולא השגתם מן
20 הִדְרָא אֲלֵמֶנִי אֵלָא חֲלוּל הַשֵּׁם אֲלֵדִי יִגְבַּ עֲלֵיכֶם	העניין הזה אלא חילול השם, שאתם חייבים
21 אֲלֵאֲסַתְּגַפָּאָר מִנְהָ ⁹⁸ בְּקִיָּה אַעֲמָאֲרַכֶּם פֶּאֲלֵרֵאִי ⁹⁹ עֲנֵדִי	לבקש עליו כפרה מה' עד סוף חייכם. ¹⁰⁰ ועצתי
22 לֶךְ בְּאֵן תַּמְסֵךְ ¹⁰¹ מָא מַעַךְ וְתַשְׁתַּגֵּל פִּי תוֹרַת הָאֱלֹהִים ¹⁰²	לך היא שתפסיק מה שאתה עושה ¹⁰² ותעסוק בתורת/ותלמד תורת האלוהים

95 ראה פרידמן, מילון, עמ' 628.

96 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 188, תרגם 'דמשק' (וראה שם, עמ' 186-187), אבל אין הכרח בכך, כפי שהעיר אל נכון רוס-פישביין, יהדות, עמ' 99, הערה 51 (ושם הפנה גם לבלאו, מילון, עמ' 322), וראה פרידמן, שם, עמ' 874.

97 עוד רוגמה של 'חצל I לה מנהא' במשמעות הנרמות אצל הראב"ם, פירוש בראשית ושמות (ויזנברג), עמ' רלא, בצטוט שלעיל, הערה 80; וראה פרידמן, שם, עמ' 294-295.

98 הביטוי הוא קיצור של 'אסתגפאר אללה מנה (= מנהא)', ראה דווי, מילון, ב, עמ' 217. 'מנה' מוסב על החטא, ראה ליין, מילון, עמ' 2273, והשווה, למשל, ור, מילון, עמ' 793; בלאו, מילון, עמ' 481 (וגם שם צריך לתרגם ביקש כפרה מה', לדעתי). הביטוי תורגם כראוי אצל גויטיין. וכן רוס-פישביין, יהדות, עמ' 98 ('For this you must beg forgiveness'), ואולם שם, עמ' 99, תרגם בטעות 'from him', והבין שהכינוי מוסב על הראב"ם וחוגו.

99 ראה פרידמן, מילון, עמ' 835.

100 ראה הלכות תשובה א, ד: 'המחלל את השם אף על פי שעשה תשובה והגיע יום הכפורים והוא עומד בתשובתו ובאו עליו יסורין, אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות' (וכבר הפנה לשם רוס-פישביין, יהדות, עמ' 98, הערה 47). ראה גם את ההערה לתרגום.

101 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 188, תרגם: 'שתמשיך במה שיש לך', ובהערה 28: 'כוונתו כנראה, שימשיך ליהנות מתמיכה כתלמיד הישיבה. סבור הייתי בראשונה שיש להשלים "ען", כלומר חדל ממה שאתה עושה כעת. וצריך עיון'. ראה פרידמן, מילון, עמ' 483, ושם הצעתי ש'הפסיק משהו' היא הרחבה של המשמעות 'עייב דבר' המתועדת שם כערך משנה, ואולם ייתכן שיש להשלים 'ען', כפי ששיער גויטיין.

102 הצעתו של גויטיין על פי תרגומו, שהכוונה שימשיך לקבל תמיכה כתלמיד בישיבה (ראה ההערה הקודמת) איננה הולמת את העצה שלהלן, שורה 24-27, אבל ראה לעיל, עמ' 265, ולהלן, הערה 104.

תרגום	מקור
י'ומם ול'ילה ¹⁰⁴ ותדבק במושב ה'רייס' ובחברים ¹⁰⁵	23 י'ומם ול'ילה ותלאזם ¹⁰³ מגלס אלריס ואלאצחאב פי
במעשה ובחכמה. ¹⁰⁶ ותעסוק ¹⁰⁷ במשהו מעסקי העולם הזה	24 אלעמל ואלעלם ותשתגל פי שי מן אמור אלדניא
ואל תהפוך את פרישותך לסיוע המוטל על חבריך. ¹¹⁰ ועשה כמו שאמר הקדוש שלמה 'אחוז בזה וגם מזה	25 ולא תגעל ¹⁰⁸ זהךך עון עלי אצחאבך ואקתדי ¹⁰⁹
אל תנח ידיך. ¹¹² ותמוך באביך הזקן במצב	26 במא קאלה אלסיד ¹¹¹ שלמה אֶחוז בְּזֶה וגם מִזֶּה
(הקשה) שהוא נמצא בו. ¹¹⁴ [על מכתב שקיבל הכותב מאת הראב"ם] וקיבלתי מן אדוננו ה'רייס'	27 אל תנח ידיך ואעין ואלדך אלזקן עלי מא
	28 הוה (!) בצדרה ¹¹³ פקד וצלני מן אלמולי אלריס

103 ראה פרידמן, מילון, עמ' 446-447.

104 היינו ביום ובלילה. אבל אי אפשר לומר שהכוונה כל הזמן, כי בהמשך נקרא סלימאן לדאוג לפרנסתו, אבל ראה לעיל, הערה 102.

105 בני חבורת החסידים.

106 ראה לעיל, שורה 7-8.

107 במלאכה או במסחר.

108 ראה רוזי, מילון, א, עמ' 198 ('reuire en'); גושן, מילון, עמ' 283.

109 ראה שרוני, מילון, עמ' 154; פרידמן, מילון, עמ' 771.

110 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 188, תרגם: 'ואל תעשה פרישותך טענה נגד חבריך', והעיר (בהערה 29): 'כלומר שהוא מטיל פגם על חבריו על ידי כך שהוא עושה פרישותו קרדום לחפור בו. אני מבין "עון" כמילה ערבית ("סיוע נגד"), ולא כעברית עוון'. וראה רוס-פישביין, יהדות, עמ' 98: 'not to make your companions support your asceticism'.

עיין גם בדברי הרמב"ם בנספח (ד).

111 ראה פרידמן, מילון, עמ' 566-567.

112 על פי קהלת ז, יח, ובכתוב 'תאחז'.

113 ראה בלאו, מילון, עמ' 364 (בתרגום שם במקום 'ואתמוך' צ"ל 'תמוך', כמו אצל גויטיין); פרידמן, מילון, עמ' 725.

114 ראה את הריון שלעיל עמ' 265.

תרגום	מקור
מכתב, והוא חפץ לשים ¹¹⁸ את פניו לביקור (במקומות קדושים) בארצות (רחוקות). ¹¹⁹ והוא הציע לי בעניינך אמירה כללית: ¹²⁰ 'סוף דבר הכל נשמע את האלהים' וכול' (קהלת יב, יג).	[שוליים] (1) כתאב והו מתשתהי (2) לו ¹¹⁵ קצר ¹¹⁶ זיארה אלבלאד (3) ואנה ערץ לי באחואלך (4) כלאם גמלי ¹¹⁷ (5) סוף דבר הכל נשמע (6) את האלהים וכול'
[דרישות שלום וחתימה]	(7) ואשתהי ¹²¹ תוצל סלאמי (8) וכדמתי ¹²²
מבקש אני שתמסור את ברכת שלומי והבעת הוקרתי אל האדון המפואר ביותר אביך ר' עמרם ש[מרו] צ[ורו] ואבו אלפרג ואבו נצר. ושלום.	אלי אלמול ⁹ (9) אלאגל ואלרך ר' (10) עמרם שצ' (11) ואבו אלפרג ואבו (12) נצר ושלום (13) אלעזר בן אבנר (14) זלהה
אלעזר בן אבנר ז[כרו] ל[חיי] ה[עולם] ה[בא]. ¹²³	[ע"ב] (קטע א, באותו כיוון של ע"א)
[כתובת]	1 .[אבו] אלרביע סלימאן ולד אלשיך
(אל) ... [אבו] אלרביע סלימאן בן השיך עמראן [נוח] [עדן] [גן] (?) בפסטאט.	עמראן אפס 2 בוצר

- 115 אצל גויטיין: 'לי'. לשימוש כזה של 'לו' ראה ליין, מילון, עמ' 2931 (וד לו'), 3014.
 116 התיבה תוקנה.
 117 הביטוי מופיע במרשתת (כנראה במשמעות 'דיבור כללי').
 118 ראה את ההערה למקור. ואולי צריך לתרגם: 'חפץ, לו יכול, לשים' או כיו"ב.
 119 גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 189: 'לנסיעה למרחקים'. אמנם אפשר לתרגם 'בלאד' גם: הארץ, המדינה.
 120 אין תרגום המשפט ודאי. נדמה לי שהפסוק המובא בהמשך הוא האמירה הכללית של הראב"ם ולכן פסקתי בנקודתיים.
 121 ראה פרידמן, מילון, עמ' 884.
 122 ראה בלאו, מילון, עמ' 166.
 123 זו חתימת הכותב.

מקור	תרגום
(קטע א, בארתו כיוון)	[ניסיונות קולמוס ביד אחרת]
1 חצרה אלשיך (בכיוון הפוך)	הדרת השיך
1 בקא הבה אלנקאר ¹²⁴ ואכוואה אבו נצר ואבנה סלימאן וקראבתה ¹²⁵	בקא, הבה בודק המטבעות ושני אחיו, אבו נצר ובנו סלימאן ¹²⁶ וקרוב המשפחה שלו
2 אלצבאג	הצָבַע
3 ויעקוב ואבו אלעז ואבו אלפרג ואבו אלפרג ואבו מנצור ¹²⁷ (!)	ויעקוב ואבו אלעז ואבו אלפרג ואבו אלפרג (!) ואבו מנצור
4 וסלימאן ואבו אלפצל ואבו מנצור (קטע ב, בכיוון הראשון)	וסלימאן ואבו אלפצל ואבו מנצור
1 חצרה אלשיך אלאגל אלזאהד אלעאבד ¹²⁸ אלדיין אלורע	הדרת השיך המפואר ביותר הפרוש החסיד האדוק הירא שמים
2 חצרה אלשיך אלדין אלורע חצרה מוליי סיידי אלשיך אלאגל	הדרת השיך האדוק הירא שמים, הדרת אדוני מרי השיך המפואר ביותר הפרוש החסיד
3 אלזאהד אלעאבד	
4 וקד אנפדני אלריס כתאב פי מע ¹²⁹ זיארט אלכלאד	ה'רייס' שלח לי מכתב בשעה שנסע/ בשעה שיוצא לדרך לביקור (במקומות קדושים) בארצות (רחוקות) והציע לי בעניינך ולא רצה/ואיני/ומה שאני רוצה ¹³⁰
5 וערץ לי במענאך ומא אשתהין] (בחמש שורות אחרי רווח גדול)	
נביד ¹³¹ / נביד / נביד נביד / ביכרגוה / מן אלמטג...ה	ייך/שכר / ייך/שכר / ייך/שכר ייך/שכר / שיוציאו / מן ה...

124 ראה בלאו, מילון, עמ' 711

125 ראה פרידמן, מילון, עמ' 828.

126 אבו נצר הוא לעתים קרובות הכינוי של אלעזר. שלמה בר אלעזר חתם כעד על שטר בשנת 1231/2 בקסטאט, וייתכן שהכוונה לאותו אדם (כ"י TS 13 J 4.6).

127 השם נכתב פעמיים כי בפעם הראשונה לא עלתה הכתיבה יפה והשם נחלק לשניים. השני נכתב מעל הראשון בין השיטין.

128 ראה לייך, מילון, עמ' 1936; דווי, מילון, ב, עמ' 91. המשמעות הנרמזת (חסיד, דתי) נמצאת בשם חיבורו של הראב"ם 'כפאיה אלעאבדין'.

129 כנראה גיבוב של שני ביטויים.

130 שתי השורות האחרונות נכתבו על סמך הכתוב בגוף המכתב שורה 28-שוליים, שורה 7 במילים שונות. אפשר שהמילים 'ומא אשתהין' שבמקור מתייחסות לכתוב בשורה 16.

131 ראה בלאו, מילון, עמ' 679.

(ב) כתיבה בעילום שם מחשש מפני פְּרוֹשִׁים שלא לשם שמים

פתק זה נשלח בוודאי כמכתב קצר. שם הנמען לא נזכר והוא נקרא רק 'חצרה' אלמולא אלסעידה', הדרת הארון המבורך. ספק בעיניי אם פנייה זו הולמת את הראב"ם, אף על פי שהפתק בוודאי עוסק בחוג חסידי. מניח אני שאילו הוא היה הנמען, היה זוכה לתוארי כבוד מפוארים יותר.

הפתק נכתב בשם חמישה אנשים, הנזכרים בשמותיהם או בכינוייהם הערביים. הראשון, אבו אלחסן בן מכלוף, כתב וחתם בשמו העברי, 'פת בן חלפון, מכתב אל הדיין ר' אליה בר זכריה, וביקש ממנו להגיש אל הראב"ם שאלה הלכתית (שנקראה 'פתוה'), שצירף, ולקבל ממנו תשובה עליה.¹³²

שניים מן החמישה היו אחים שנודעו כירושלמים או כבנים של ירושלמי ('אלמקדסי'), כלומר שהיגרו למצרים מירושלים. אחד מן השניים, אבו אלמנצור בן אבו אלפרג, ידוע מתעודה אחרת מאותה תקופה (ראה הערה 138). לפניו נזכר כאן אבו אלפצל בן יעקוב. באותו סדר נזכרו אבו אלפצל ואבו מנצור, בלי שמות אבותיהם, ברישומים שנוספו בע"ב של מכתב התוכחה לחסיד שסטה, שנדפס לעיל (א) וייתכן שהכוונה לאותם אנשים. שם נזכרו גם יעקוב ואבו אלפרג, שמות שבפתק זה נזכרו בברכת המתים.

חמשת האנשים שהפתק נכתב בשמם היו בוודאי חברים בתנועה החסידית שהנהיג הראב"ם. עניינו היחיד של הפתק הוא הסבר מדוע לא נזכרו שמותיהם במכתבם הקודם לנמען. הכתיבה האנונימית הייתה בגלל 'החשש מפני אותם האנשים אשר "תגדרו" שלא לשם שמים'. 'תגדר' (שם הפועל) הוא אחד המצבים המיסטיים הידוע בתנועה הצופית שבאסלאם ('הפן הערטילאי ביותר של הייחוד המיסטי').¹³³ חיבור מחוג החסידים נקרא 'אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגדר'. יוסף ינון (פנטון), שהוציא את החיבור לאור, זיהה את מחברו כר' דוד בן יהושע מימוני, דור רביעי לראב"ם. ינון תרגם את שם החיבור: 'מורה המפרישות ומדריך הפשיטות'.¹³⁴ בטקסט שלהלן תרגמתי את הפועל 'תגדרו' בפשטות: 'נהגו בפרישות'.¹³⁵

אין אנו יודעים מה היה החשש מפני החסידים (אלה שנהגו בפרישות) שלא לשם שמים, שבגללו נמנעו חמשת החסידים להזכיר את שמותיהם מתחילה ומדוע

132 כ"י TS 8 J 17.25. כרסטת שלו הציע גויטיין שהמכתב הנרמז נשלח מאלכסנדריה. ראה פרידמן, פתוא, עמ' 343-344.

133 ראה סבירי, הצופים, עמ' 290, הערה 285 (שם בהגדרת 'תגריד').

134 ראה דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד, ושם, עמ' ג (במפתח, עמ' קב, תרגום: 'הפשטה').

135 ואולי עדיף מעין: נהגו בפרישות קיצונית. ההגדרות של 'תגדר' באסלאם כוללות: النَّجْرُ عَنْ الْأَهْوَاءِ النَّحْرُ مِنْهَا 'התערטלות מן היצרים והשתחררות מהם'; تَجَرَّدَ عَنْ مَتَاعِ الدُّنْيَا تَخَلَّى عَنْهَا 'התערטלות מהנאות העולם הזה, הסתלקות מהן'. ראה <http://tinyurl.com/jgcovyw>.

חזרו בהם. ייתכן שמכתבם הראשון כלל תלונה על הנרמזים והיה לאנשים ההם כוח כלשהו להזיק למתלוננים. במכתב שהתפרסם לעיל טען הכותב שכבר נעשה לו נזק מן הנמען, חסיד שעזב את ה'מגלס' של הראב"ם וגרם לחילול השם, ומחסיד אחר, והכותב ביקש מן הנמען שלא יזכיר אותו עוד ולא רצה כל קשר עם השניים. ראה גם את הנספח (ד).

כ"י TS 6 J 4.12.¹³⁶

מקור	תרגום
1 אלממאליך יכצו ¹³⁷ חצרה אלמולא אלסעידה באפצל	להדרת האדון המבורך מייחדים עבדיך מיטב
2 סלאם אלממלוך אבו אלחסן בן מכלוף ²¹ ואלממלוך אבו	ברכת השלום, עבדך אבו אלחסן בן מכלוף [נוח] ע[דן] ועבדך אבו
3 אלפצל בן יעקוב ²² ואלממלוך אבו אלמנצור בן אלשיך אבו	אלפצל בן יעקוב נ"ע ועבדך אבו אלמנצור בן השיך אבו
4 אלפרג מקדסי נע ואלממלוך אבו אלסרור אלמקדסי אכיה	אלפרג מקדסי (= ירושלמי) נ"ע ¹³⁸ ועבדך אבו אלסרור אלמקדסי (= הירושלמי) אחיו.
5 ואלשיך אבו אלחגאג וلد אלשיך אבו אלפרג נע יכץ ¹³⁹ אלמולא	והשיך אבו אלחגאג בן השיך אבו אלפרג נ"ע מברך את אדוני
6 באפצל סלאם וכאנו אלממאליך כתבו ללמולא כתאב	במיטב ברכת השלום. ¹⁴⁰ עבדיך כבר כתבו מכתב לאדון
7 קבל הדא אלכתאב ולם ידכרו להם פיה אסם וסבב	לפני מכתב זה ולא הזכירו בו שם שלהם והסיבה
8 דלך כוף אלממאליך מן גהת האלא אלשאכאן אלדי	לכך הייתה חששם של עבדיך מפני אותם האנשים אשר
9 תגדרו שלא לשם שמים ושלום הדרתך יגדל לעד	נהגו בפרישות שלא לשם שמים. ושלום הדרתך יגדל לעד.
10 אמן נצח סלה	אמן נצח סלה.

136 חומר הכתיבה: נייר. מידותיו 12.7x9.7 ס"מ.

137 ראה בלאו, מילון, עמ' 180; פרידמן, מילון, עמ' 424-425.

138 סביר להניח שזה אבו מנצור בן אלרייס אבו אלפרג הנזכר בתעודה מאותה תקופה כמי שנתן בית לאשתו (כ"י TS NS J 413, ראה גויטיין, חברה, ג, 259, עמ' 484, הערה 57).

139 היר"ד ארוכה ודומה לווי"ו. אמנם היה אפשר לקרוא 'וכץ' (ראה פרידמן, מילון, עמ' 424-425), אבל התחביר יהיה מעט דחוק.

140 מניח אני שמחמת כבודו של אבו אלחגאג בן אבו אלפרג העדיף הכותב לרשום את שמו בנפרד ולא לכלול אותו בין 'עבדיך' הקודמים.

(ג) מכתב מאת יהודה הכהן בן טוביה אל הראב"ם (1218)

מכתב זה ראוי לעיון מצד צורתו ומצד תוכנו. ד"ר אמיר אשור גילה שהראב"ם כתב כמה הוראות תשלום בצד הריק של תעודות שהוא קרע או חתך אותן.¹⁴¹ בין הקטעים הללו מצא אשור קטעים קטנים ממכתבים שכתב ר' יהודה הכהן בן טוביה אל הראב"ם. אשור צירף ארבעה קטעים כאלה, שבהם שחזר את ראשית המכתב ברצף, ועוד קטע שהוא כנראה מאותו מכתב אך איננו מתחבר במישרין.

ר' יהודה הכהן בן טוביה היה הדיין ('המוקדם') של עיר השדה החשובה בלביס ומקורב לרמב"ם ולראב"ם אחריו.¹⁴² עד עכשיו ידענו שהיה פעיל לפחות עד יום כ"ו באדר ב שנת 1218. בקטעי המכתב שזוהו לא שרד תאריך. אבל יש תאריך בקטע ממכתב אחר שכתב, 'ט"ו יום בעומר אתקכ"ט' ('א' דר"ח אייר 27 באפריל 1218), שבצדו השני כתב הראב"ם אחת מהוראות התשלום הסמוכות לאלה. בקטע ממכתב נוסף שבאותה קבוצה כתב ר' יהודה את התאריך 'י"ג בניסן' (בלי ציון השנה). באחד הפתקים הסמוכים, על צדו השני של קטע ממכתב אחר של ר' יהודה, ציין הראב"ם את התאריך 'אלי אכר [= עד סוף] פסח אתקכ"ט' (1218).¹⁴³

ר' יהודה, שפענח כתבו מסופק במקומות רבים ותרגום דבריו חמקמק, התייחס להוראות ששלח לו הראב"ם בקשר לתלמיד חכם אחד, ר' ברוך ה'חבר' (מוסמך הישיבה). הראב"ם הורה שלא לשעות לדברי חבריו של ר' ברוך שהטילו ספק אם תוכו כבדו. ההתייחסות ל'באטן', פנימיות, וההוראה המשוערת שלא לשים לב ללשון הרע מתאימות לדברי הראב"ם הנזכרים בהגנת החסידיים, שאין לחרוץ את דינם לשבט בלי דרישה וחקירה. לפיכך הבאתי את התעודה כאן אף על פי שלא נאמר בפירוש ש' ברוך היה חסיד.

מסתבר שהיו אנשים שאמרו לר' יהודה שאין לתת לר' ברוך כספים מן 'עסקאלני ובלביסי'. הכוונה בוודאי לכספים שנגבו בשביל ר' ברוך מקהילות אנשי אשקלון ואנשי בלביס. בבלביס הייתה קהילה של אנשי אשקלון שהתיישבו שם אחרי כיבוש הצלבנים בשנת 1153.¹⁴⁴ ר' יהודה הבטיח לראב"ם שהוא ימסור לר' ברוך את כספי המגבית. בשוליים יש ידיעה קטועה על מה שהביא לו (לר' ברוך) ר' יחיאל. בתקופה

141 כך נהג הרמב"ם גם כן. ראה פרידמן, עיונים, הערה 468.

142 ראה עליו פרידמן, הרמב"ם וזוטא, עמ' 506-509, 518-524, 527.

143 התאריך כ"ו באדר ב שנת 1218 נזכר בכ"י TS 8 J 9.13, שנרפס אצל אשור, שידוכין, עמ' 116. ראה פרידמן, פתוא, עמ' 338. ט"ו בעומר בכ"י TS K25.240.29. י"ג בניסן בכ"י TS K25.240.51.

144 TS K25.240.24. סוף פסח בכ"י TS K25.240.24.

144 ראה גויטיין, היישוב, עמ' 220, 299, 333; גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 165 (בכ"י TS 6 J 2.13 במקום 'קנ' ואחובעה (?)) הנרפס שם, הערה 308, צ"ל: 'קנטאר'.

זו ובאזור זה היו שני ר' יחיאל ואינן להכריע למי מהם הכוונה. ר' יחיאל בר' אליקים היה דיין המקורב לראב"ם.¹⁴⁵ בבלביס נגבו כספים לתמוך בר' יחיאל בר' יצחק צרפתי, והוא כנראה אותו ר' יחיאל שהראב"ם שלח מכתב המלצה לתמיכה בו אל הקהילות במניית זפתא ובמניית גמר.¹⁴⁶

השם ברוך נדיר למדי בתעודות הגניזה.¹⁴⁷ מתקופה זו, פחות או יותר, שרדה רשימת תרומות שבראשה 'גבאיה ר' ברוך ש' בראשית', היינו מילה במילה: 'מגבית ר' ברוך, שבת בראשית'. גויטיין הבין שהכוונה למגבית שעשה גבאי צדקה או פרנס ששמו ר' ברוך.¹⁴⁸ אולם במקומות אחרים ברור שהביטוי 'גבאיה פלאן', מגבית פלוני, משמעו מגבית שנעשתה בעבור פלוני.¹⁴⁹ מסתבר לדעתי שזו הכוונה אף ברשימת מגבית זו, וסביר להניח שהכוונה לאותו עני, ר' ברוך, שהמגבית בעבורו נזכרה במכתבו של ר' יהודה.

145 ראה עליו פרידמן, תשובת ר' יחיאל.

146 על שתי הידיעות הללו ראה הנ"ל, הנגיד, הנשיא והרבנים, עמ' 225-229.

147 ראה הנ"ל, נישואין בא"י, ב, עמ' 190.

148 כ"י TS K 15.60, ע"ב. גויטיין, חברה, ב, עמ' 490-491, מס' 49 (Collection by R.).

'(Baruch). וכן תרגם כהן, עני קרא, עמ' 165.

149 למשל, בביטוי 'גבאיה אלאפרנגי', שגויטיין (שם, עמ' 506, מס' 132) ביאר: מגבית בשביל אלאפרנגי.

TS K25.240.38, 14, 17, 54

מקור	תרגום
1 אלממלוך	עבדו
2 יהודה הכהן	יהודה הכהן
3 9נהי אלי מושב הדרת יקרת צפירת	מודיע למושב הדרת יקרת צפירת
4 תפארת כבוד גדולת קדושת מרנו	תפארת כבוד גדולת קדושת מרנו
5 ורבנו אדונינו אברהם הרב הגדול בישראל	ורבנו אדונינו אברהם הרב הגדול בישראל
6 יחיד הדור ופלאו ממזרח שמש עד מבא	יחיד הדור ופלאו ממזרח שמש עד מבוא
7 נגיד הנגידים ירום הודו ויגדל כבודו	נגיד הנגידים ירום הודו ויגדל כבודו
8 אנה אמתתל אמ רהא פי מעני אלחבר ר	שהוא מילא אחר הוראתו (= שמילאתי אחר הוראתך) בענייניו של החבר ר'
9 ברוך ואהמל קו ל אצחאבה ענה מא ערפון ¹⁵¹	ברוך והתעלם (= והתעלמתי) מדברי חבריו על אודותיו, מה ¹⁵² שהם יודעים/ מודיעים
10 מנה באטן וטאהר ולם אזל מכלמא חצל ¹⁵³	על פנימיותו וחיצוניותו. ולא חדלתי לומר ¹⁵⁴ (שמה ושהכסף) שיתקבל
11 מן עסקלאני וב לביסי ¹⁵⁵ אדפע לה דילך ופיהם	מן הקהילות האשקלונית והבלביסית אתן לו. ויש מהם
12 מן יקול לא תד פע לה אנא אדפע ליה	שאומרים: 'אל תיתן לו! אני אתן לו.

150 חומר הכתיבה: נייר. מידותיו 12.5 x 14 ס"מ.

151 ה"רד היא נקודה הצמודה לעי"ן ואולי יש לקרוא: 'ערפון'.

152 'מא' שבמקור גם יכולה להיות מילת השלילה.

153 השווה לזה את הביטוי 'כלם II זה יפעל' אצל פרידמן, מילון, עמ' 368. לכאורה צריך להיות 'מא יחצל' וצריך עיון, ואולי 'מכלמא' = 'מן כל מא!' על 'חצל מאל', ראה בלאו, מילון, עמ' 181. השווה 'חאצל', שם, עמ' 129; פרידמן, שם, עמ' 296.

154 אין התרגום ודאי. ושמה עניינו 'לדבר (עמו)'. על ההימנעות מלדבר עם חשודים ראה את שתי התעודות הקודמות. אפשרות אחרת (ראה בהערה הקודמת) בצירוף המילים הבאות: ולא חדלתי לתת לו כל מה שמגיע וכו'.

155 ללשון המקוצרת השווה 'אלשאמי' שמשמעו גם 'בית הכנסת הירושלמי', ראה פרידמן, מילון, עמ' 874.

TS K 25.240.33

תרגום	מקור
...	1 [...][עז]...]
ותמוה שיש מהם שאומרים [...]	2 ואלעגב אן מנהם מן יקחול [...]
בתי דינים ¹⁵⁶ והרבנים [...]	3 בתי דינים ואלרבנים ופ [...]
אלא בטורח גדול וברברי ביקורת (?)	4 אלא בתעב עצים ואפאד ¹⁵⁷ [...]
[...]	
[...]	5 [...]
[...] לו ביד ר' יחיאל ש[מרו] צ וורו	[...] לה ביד ר' יחיאל ש[ע] וע[...]
[...]	[...]

(ד) נסבחה: 'מכות פרושים' – תיקון נוסח פירוש המשניות לרמב"ם

בתעודות שנתפרסמו לעיל נזכר שהחסידים שלא לשם שמים גורמים נזק ויש לחשוש מפניהם. בקשר לכך יש לעיין בפירוש המשנה של הרמב"ם לסוטה ג, ד (ג) בביאור הביטוי 'מכות פרושין'. הרמב"ם הסביר שהפרושים הנרמזים בביטוי זה הם שנוהגים בפרישות שלא לשם שמים אלא לשם כוונה זרה מהנאות העולם הזה,¹⁵⁸ כגון כדי שיפארו¹⁵⁹ אותם בני אדם או כדי שהאל לא יאבד את ממונם ויקלקל את עסקיהם. הם מוסיפים חומרות ומפליגים בהתחסדות כדי לגנוב את דעת הבריות. אשר לכיטוי 'מכות פרושין' הסביר אותו הרמב"ם כך:

פכנוא ען זיאדתהם ותמקיתהם ללשריעה במכות פקאל מכות פרושים.

בתיבה 'פכנוא' (פ + כנוא) אין להבין 'כנוא' אלא כעבר נסתרים של 'כני II'. מכאן תורגמה התיבה לעברית 'כנו' (כינו) בתרגום הקדום של ר' יעקב ב"ר משה בן עכסאי הנדפס במשנה, דפוס נאפולי, והמשפט כולו תורגם שם: 'וכנו התוספת שלהם והכבודות שנוהגין בתורה בלשון מכות ואמרו מכות פרושין'.

156 אין בתי דינים' אלה אלא 'דיינים'. ראה, למשל, פרידמן, ספר הודו, ד (א), עמ' 35, הערה 93.

157 ראה פיאמנטה, מילון, עמ' 493.

158 במקור 'לגרין מן אגראין אלדניא [...]' לסבב מן אסבאב אלדניא'. ראה פרידמן, מילון, עמ' 82, 556.

159 'יעטמה', ולא 'יעצמה' כנדפס.

ר' יוסף קאפח תרגם בסביל: 'ולפיכך נתנו בגלל שהם מוסיפים וממאיסים¹⁶⁰ בזה את התורה מכות ולפיכך אמרו מכות פרושים'¹⁶¹.

ואולם בכתב היד המקורי של הרמב"ם¹⁶² רואים בבירור שכתובה 'פכנא' **פכנא** נוספה הווי"ו בין הנו"ן והאל"ף בדיעבד. הווי"ו גם כתובה בדיו אחר ואין ספק שהיא לא נוספה תוך כדי כתיבה. ייתכן שהמומחים לפליאוגרפיה ולקודיקולוגיה יוכלו לקבוע אם הרמב"ם הוא שהוסיף את הווי"ו או מישהו אחר הוסיף אותה. בדבריי שלהלן מניח אני שהשוני הזה לא יצא מידי המחבר אלא מידי אדם אחר, שסבר, כנראה, שבלי האות וי"ו הלשון משובשת.¹⁶³

אבל אין בהכרח שום שיבוש בנוסח המקורי. צריך לומר ש'כנא', בלי האות וי"ו, הוא מלשון 'כון I' ('היה'), עבר מדברים. בערבית בתר-קלסית 'כון I כנא' פירושו מעין: היה במצב כך וכך.¹⁶⁴ הדברים הללו הולמים לכאורה את הביטוי 'פכנא [...]. במכות'. את הנוסח המקורי 'פכנא ען זיאדתהם ותמקיתהם ללשריעה במכות פקאל מכות פרושים' צריך לתרגם, לדעתי, בערך כך: 'ובגלל שהם מוסיפים (איסורים) לתורה וממאיסים את התורה, אנו סובלים מכות, ולפיכך הוא אמר מכות פרושים'. מסתבר אפוא שלפי הנוסח המקורי של פירוש המשנה, הרמב"ם לא אמר שחומרותיהם וצביעותם של הפרושים שלא לשם שמים הן שנקראו מכות, ואף לא שהפרושים שלא לשם שמים הם שנקראו מכות, כמו שכתוב בתרגומים הנזכרים, אלא שבגלל חומרותיהם ומיאוס התורה שהם גורמים באות צרות לעם ישראל כולו ואנו ניגפים במכות ולפיכך אמר התנא 'מכות פרושים'.

160 למשמעות זו של 'מקת II' ראה שרוני, מילון, עמ' 1240 (שם עם מילת היחס 'אלי').

161 הרמב"ם, פיה"מ (קאפח) לנשים, עמ' רנו-רנו. הבדל אך קטן, בתרגום בפעיל, אצל הרמב"ם, פיה"מ (קורה) לנשים, עמ' תיב: 'ולכן כנו אותם על התוספות שלהם והמאסתם את התורה – במכות ואמרו מכות פרושים'.

162 כ"י 5703⁴ National Library of Israel Ms. Heb. ראה <http://tinyurl.com/zfs3ujm>.

163 בכתב יד תימני משנת 1401 (כ"י BL Or. 4842), הגרסה היא: 'פכנא, בלי אל"ף. וכן 'פכנא' בכ"י Berlin Or. Qu. 567b (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz).

164 ראה רוזי, מילון, ב, עמ' 502 (צירופים של 'כון I כנא', כגון 'כאן בכיר'). ראה גם פרידמן, מילון, עמ' 725 (שם: 'מא כאן בצדדה').

קיצורים ביבליוגרפיים

- אוה"ג, ברכות = אוצר הגאונים, א (ערך: ב"מ לוין), חיפה תרפ"ח.
- A. Afsaruddin, 'The "Upright Community": Interpreting the Righteousness and Salvation of the People of the Book in the Qur'ān', J. Meri (ed.), *Jewish-Muslim Relations in Past and Present: A Kaleidoscopic View*, Leiden–Boston 2017, pp. 47–71
- אשור, שידוכין = א' אשור, 'שידוכין על פי תעודות מן הגניזה הקהירית', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל-אביב, תש"ס.
- אשור, הממלוכים = א' שטראוס (אשור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תש"ד-תש"ל.
- בארי, לדויד מזמור = ט' בארי, לדויד מזמור - פיוטי דויד הנשיא בן יחזקיהו ראש הגולה, ירושלים תשס"ט.
- בארי, שירי יחזקאל = ט' בארי, 'שירי יחזקאל בן עלי', קבץ על יד, כה ואסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט לזכר עזרא פליישר ז"ל (תשע"ז), עמ' 297-359.
- בחי, חובות הלכות (קאפח) = ספר תורת חובות הלכות לרבנו בחיי בן יוסף בן פקודה זצ"ל, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ג.
- בלאו, מילון = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.
- גויטיין, היישוב = ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם.
- S. D. Goitein, 'Abraham Maimonides and his Pietist Circle', = (אנגלית), A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass. 1967, pp. 145–164
- גויטיין, הראב"ם וחוגו = ש"ד גויטיין, רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי, תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 181-197.
- גויטיין, הרשות = ש"ד גויטיין, 'התחדשותה של המחלוקת בענין "הרשות" אחר עליתו של רבנו אברהם בן הרמב"ם', ספר זכרון לכבוד י. י. גולדציהר, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' 49-55.
- S. D. Goitein, *A Mediterranean Society – The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–V, Los Angeles–Berkeley–London, 1967–1988
- S. D. Goitein, 'A Treatise in Defense of the Pietists by Abraham Maimonides', *Journal of Jewish Studies*, 16 (1965), pp. 105–114
- גושן, מילון = מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, א-ב, תל-אביב תשל"ב-תשל"ו.
- גיל, ארץ ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג.
- גילת, פרקים = י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת-גן תשנ"ב.
- גילת, תענית בשבת = י"ד גילת, 'תענית בשבת', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 1-15.

גרונר, רשימה = צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו).
 דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד = ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד
 אלי אלתגרה, מהדורת י' ינון, ירושלים תשמ"ז.

דווי, מילון = R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I-II, Leiden 1881
 הראב"ם, כפאיה (דנה) = ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב
 כפאיה אלעאבדין |הכרך השני מתוך החלק השני|, מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט.

הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), א = S. Rosenblatt (ed.), *The High Ways to Perfection of=*
Abraham Maimonides, I, New York 1927

הראב"ם, כפאיה (רוזנבלט), ב = S. Rosenblatt (ed.), *The High Ways to Perfection of=*
Abraham Maimonides, II, Baltimore 1938

הראב"ם, פירוש בראשית ושמות (ויזנברג) = פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על
 בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח.

הרמב"ם, מו"נ (מונק ויואל) = דלאלה אלחאירין (ספר מורה נבוכים) לרבנו משה בן מימון,
 מהדורת ש' מונק וי"י יואל, ירושלים תרצ"א.

הרמב"ם, מו"נ (קאפח) = רבינו משה בן מימון, מורה נבוכים, תרגם י' קאפח, ירושלים תשל"ז.

הרמב"ם, מו"נ (שוורץ) = מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תרגם מ' שורץ, תל-אביב תשס"ג.

הרמב"ם, משנה תורה (קאפח) = רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, מהדורת י' קאפח,
 א-כג, [קריית אונן] תשמ"ד-תשנ"ו.

הרמב"ם, פיה"מ (קאפח) = משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת
 י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.

הרמב"ם, פיה"מ (קורח) = ששה סדרי משנה עם פירוש המשנה להרמב"ם, מהדורת ד'
 ביטון (התרגום בידי ע' קורח), ירושלים תשס"ט.

הרמב"ם, שמונה פרקים (שוורץ וקליין-ברסלבי) = רבי משה בן מימון, שמונה פרקים והם
 הקדמת הרמב"ם לפירושו למסכת אבות, תרגם מ' שורץ והוסיפה מבוא ש' קליין-
 ברסלבי, ירושלים תשע"א.

ור, מילון = H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*⁴, ed. J. M. Cowan, =
 Wiesbaden 1979

יהודה אלחריזי, כתאב אלדדר = יהודה אלחריזי, כתאב אלדדר והוא ספר פניני המוסריים
 ושכחי הקהלים, מהדורת י' בלאו, י' יהלום ו' ינון-פנטון, ירושלים תשס"ט.

כהן, עני קרא = M. R. Cohen, *The Voice of the Poor in the Middle Ages: An Anthology of Documents from the Cairo Geniza*, Princeton and Oxford 2005

ליין, מילון = E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1895

לנגרמן, תפילת נדה = Y. T. Langermann, 'From Private Devotion to Communal =
 Prayer: New Light on Abraham Maimonides' Synagogue Reforms', *Ginzei*
Qedem, 1 (2005), pp. 31*-49*

מילסון, מילון = מ' מילסון, מילון ערבי-עברי מיוסד על מילון איילון-שנער, <http://tinyurl.com/kj6nh9c>

- מסכת אבות (שילת) = מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ד.
- סבירי, הצופים = ש' סבירי, הסופים – אנתולוגיה, תל-אביב 2008.
- אלעבדה ועבד אלחלים, דראסאת = محمد العبدہ وطارق عبد الحلیم. دراسات في الفرق الصوفية نشأتها وتطورها, כווית 1997.
- M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, I–II, = מילון = פיאמנטה, Leiden 1990–1991
- P. B. Fenton, 'Dana's Edition of Abraham Maimuni's *Kifāyat* = 'כפאיה' ביקורת', *JQR*, 82 (1991), pp. 194–206
- P. B. Fenton, 'A Judeo-Arabic Commentary on the *Haftārōt* = הפטרות by Ḥanan'el ben Šēmū'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 27–56
- P. Fenton, 'Some Judaeo-Arabic Fragments by = קטעים מאברהם החסיד Rabbi Abraham he-Ḥasid the Jewish Sufi', *Journal of Semitic Studies*, 26 (1981), pp. 47–72
- פרידמן, הנגיד, הנשיא והרבנים = מ"ע פרידמן, 'הנגיד, הנשיא והרבנים הצרפתים – משרב בהנהגה בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פב (תשע"ז), 266–193.
- פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד = מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב.
- פרידמן, הרמב"ם זוטא = מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם, זוטא והמוקדמים: סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע (תשס"ה), עמ' 527–473.
- פרידמן, זעקת שבר = מ"ע פרידמן, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים – בקשה לפנות לסולטאן', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 147–128.
- פרידמן, מחלוקת לשם שמים = מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 298–245.
- פרידמן, מילון = מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו.
- פרידמן, מכתב אל ר' אברהם החסיד = מ"ע פרידמן, 'מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבה התפילה בפסטאט', קבץ על יד, כה כה [אסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט לזכר עזרא פליישר ז"ל] (תשע"ז), עמ' 381–361.
- M. A. Friedman, 'Abraham Maimonides on his Leadership, = מנהיגות הראב"ם = Reforms and Spiritual Imperfection', *JQR*, 104 (2014), pp. 495–512
- M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo = נישואין בא"י Geniza Study*, I–II, Tel Aviv–New York 1980–1981
- פרידמן, ספר הודו, ד (א) = מ"ע פרידמן, ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניזת קהיר, ירושלים תשע"ג.
- פרידמן, עיונים = מ"ע פרידמן, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', בתוך הנ"ל (עורך), הרמב"ם וגניזת קהיר (בהתקנה לפרסום).

פרידמן, עשרה בטלנין = מ"ע פרידמן, 'עשרה בטלנין שכביט הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם', בתוך צ' הבר וכ' כהן (עורכים), *מְבַרְכֵת מֹשֶׁה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ*, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 796-835.

M. A. Friedman, 'Fatwas for Abraham Maimonides', *Maarav* 21 = פתוא וְאֵת שֵׁם אֶהְרֹן תִּכְתֹּב ('And Inscribe the Name of Aaron': *Studies in Bible Epigraphy, Literacy and History Presented to Aaron Demsky*, ed. Y. Levin & B. Kotlerman, Rolling Hills Estates, CA 2017), pp. 329-357

פרידמן, ריבוי נשים = מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל - מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו.

פרידמן, רשימות תלמיד = מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמנות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523-583.

פרידמן, שליח ציבור = מ"ע פרידמן, 'מינוי שליח ציבור והדחתו אצל הרמב"ם והראב"ם על פי מקורות בערבית-יהודית', ספר הזיכרון לפרופ' מאיר בניהו, בעריכת מאיר בריאשר ואחרים [ברפוס].

פרידמן, תלונה לְסַלְטָאן = מ"ע פרידמן, 'תלונה לְסַלְטָאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 335-390.

פרידמן, תשובת ר' יחיאל = מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה'רשות"', בתוך: משאת משה - מחקרים בתרבות ישראל וערב המוגשים למשה גיל (ערכו: ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר), ירושלים תשנ"ח, עמ' 328-367.

קוראן (רובין) = הקוראן, תרגם מערבית והוסיף הערות א' רובין, תל אביב תשס"ה.
רוס-פשיבנין, יהדות = *E. Russ-Fishbane, Judaism, Sufism, and the Pietists of Medieval Egypt*, Oxford 2015

ריה"ל, הכוזרי (בנעט ובן-שמאי) = ר' יהודה הלוי, כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלדליל (אלכתאב אלכוזרי), מהדורת ד"צ בנעט וח' בן-שמאי, ירושלים תשל"ז.

ריה"ל, הכוזרי (קאפח) = ספר הכוזרי לרבנו יהודה הלוי זצ"ל, מהדורת י' קאפח, קריית אונו תשנ"ז.

ריה"ל, הכוזרי (שוורץ) = ספר הכוזרי הוא ספר הטענה והראייה לדת המושפלת לרבי יהודה הלוי, תרגם מערבית-יהודית לעברית בת-זמננו והוסיף הערות מ' שוורץ עם מבוא מאת ד"ר לסקר, באר-שבע תשע"ז.

שרון, תיאור חדש = ש' שרון, 'תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לכבל', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קמה-קנו.

שילת, הקדמות = הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ב.
שילת, רמב"ם מדויק = רמב"ם מדויק - משנה תורה, ספר זרעים, מהדורת י' שילת, מעלה אדומים-ירושלים, תשס"ד.

שרוני, מילון = א' שרוני, המילון המקיף ערבי-עברית³, ירושלים 1999.
תשובות הרמב"ם (בלאו) = תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.
תשובות הרמב"ם (מכון) = שאלות ותשובות הרמב"ם, מהדורת מכון ירושלים, א, ירושלים תשע"ו.